

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Karahanlı Devletinin Konar-Göçer Kavimlerle Olan
Münasebetlerinin Değerlendirilmesi**

Yüksek Lisans Tezi

Arman Kadir Talay

Eylül 2025

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**Karahanlı Devletinin Konar-Göçer Kavimlerle Olan
Münasebetlerinin Değerlendirilmesi**

Yüksek Lisans Tezi

Arman Kadir Talay

Danışman

Doç. Dr. Nilgün Dalkesen

Eylül 2025

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Arman Kadir Talay tarafından hazırlanan "Karahanlı Devletinin Konar-Göçer Kavimlerle Olan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi" başlıklı bu Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Nilgün Dalkesen
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Doç. Dr. Ertuğrul Ökten
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Doç. Dr. Zahide Ay
Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 30 / Eylül / 2025

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Nilgün Dalkesen

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Arman Kadir Talay

ÖZET

Karahanlı Devletinin Konar-Göçer Kavimlerle Olan Münasebetlerinin Değerlendirilmesi

Arman Kadir Talay

Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Nilgün Dalkesen

Eylül 2025

Türk Hakanlığı, Hakaniyye Devleti ve İlekhanlar gibi farklı isimlerle de bilinen Karahanlı Devleti 840 yılında Uygur Kağanlığının Kırgızlar tarafından yıkılması sonrasında neşet etmiş ve Türkistan adı verilen bölgede varlığını 1212 tarihine kadar sürdürmüştür. Afrasiyab'ın hanedanının cediti olarak bilinmesi nedeniyle devletin hanedanına Âl-i Afrasiyab denmiştir. Bu hanedanın Yedisu bölgesinde Balasagun merkezli olarak kurduğu bu devlet daha sonraki tarihlerde Sâmanî ve Hoten gibi devletlerle yapılan savaşlar ve mücadeleler neticesinde Maverâünnehir ve Tarım Havzası gibi bölgelere genişlemiştir. Bu hadiselerin neticesinde Karahanlı Devleti Yedisu bölgesinde konar-göçer yapıda kurulmasına rağmen bereketli toprakları ile meşhur Maverâünnehir ve Tarım Havzasını ilhak ederek buralarda meskun olan ziraat ve ticaret ile meşgul olan yerleşik nüfusu bünyesine katmıştır. Bünyesindeki birçok konar-göçer unsurla çalkantılı ilişkilere sahip olan Karahanlı Devleti tarihî süreç boyunca içerisindeki Karluk, Çiğil, Tuhsı ve Yağma gibi kavimlerle yoğun etkileşimde bulunmuştur. Nitekim bahsi geçen boylar devletin kuruluşunda da önemli rol oynamışlardır. Lakin merkezileşen her devlet gibi Karahanlı Devleti ve yönetici sınıfı da bir süre sonra kendi bünyesindeki bu konar-göçerlerle ters düşmüştür. Bu hadiseler sonucunda erken dönemde dahili boylarıyla yekvücut olarak kuzeyden ve doğudan gelen göç dalgalarını püskürten devlet bir süre sonra öz dahili boylarının isyankâr tutumlarıyla baş etmek zorunda kalmış ve en nihayetinde bu boyların devletin aleyhine hareket etmesi sonucunda yaklaşan Kitan işgaline yenik düşmüştür. Mamafih tüm bu hadiseler geniş bir pencereden bakıldığında Karahanlı Devletinin hem dahili hem de harici konar-göçer zümrelerle oldukça karışık ve çetrefilli münasebetler içinde olduğu sonucuna varılmaktadır. Nitekim bu araştırmada Karahanlı Devletinin hem dahili hem de harici konar-göçer zümrelerle olan münasebetleri siyasi, coğrafi, sosyo-kültürel ve iktisadî yönlerden ele alınarak incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Karahanlılar, Konar-Göçerler, Coğrafya, Karluklar, Sosyo-kültürel ilişkiler

ABSTRACT

An Examination of the Interactions of the Karakhanid State with Semi-Nomadic Nations

Arman Kadir Talay

Master Thesis, History Department

Advisor: Assos. Dr. Nilgün Dalkesen

September 2025

The Karakhanid State, also known by different names such as the Turkic Khaganate, the Hakaniyye State and the Ilekhans, is a state that emerged in 840 following the destruction of the Uyghur Khaganate by the Kyrgyz and maintained its presence in the region known as Turkestan until 1212. Thus, the dynasty of the state was called House of Afrasiyab since Afrasiyab was known as the ancestor of the dynasty. This state, which was founded by this dynasty in the Yedisu region with its center in Balasagun, later expanded to regions such as Transoxiana and the Tarim Basin as a result of wars and struggles with states such as Sâmnânîds and Khotan. As a result of these events, although the Karakhanid State was established in the Yedisu region as a semi-nomadic state, it annexed Transoxiana and the Tarim Basin, famous for their fertile lands, and incorporated the settled population occupied with agriculture and trade in these areas. The Karakhanid State, which had turbulent relations with many nomadic elements within its structure, engaged in intense interactions with tribes such as the Karlucs, Chigils, Tuhsis, and Yagmas throughout its history. Indeed, these tribes played a crucial role in the foundation of the state. However, like every centralized state, the Karakhanid State and its ruling class also came into conflict with these semi-nomads within its own body after a while. As a result of these events, the state, which repelled the waves of migration from the north and east in the early period as a single body with its internal tribes, had to cope with the rebellious attitudes of its own internal tribes after a while and eventually succumbed to the approaching Khitan invasion as a result of these tribes acting against the state. Nevertheless, when all these events are viewed from a broad perspective, it is concluded that the Karakhanid State had quite complicated and complicated relations with both internal and external semi-nomadic groups. As a matter of fact, in this research, the relations of the Karakhanid State with both internal and external semi-nomadic groups are examined from political, geographical, socio-cultural and economic aspects.

Key Words: Karakhanids, Semi-nomads, Geography, Karlucs, Socio-cultural relations

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
KAYNAKLAR	5
1. KARAHANLI DEVLETİ VE KONAR-GÖÇER KÜLTÜRÜ	8
1.1. KARAHANLI DEVLETİNİN SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ VE İKTİSADÎ TARİHİ.....	9
1.2. ANTROPOLOJİK BAĞLAMDA KONAR-GÖÇERLİK	11
1.3. ANA HATLARIYLA TÜRK KONAR-GÖÇER KÜLTÜRÜ.....	15
1.4. KARAHANLI KAYNAKLARINDA KONAR-GÖÇERLİK	18
2. KARAHANLI DEVLETİNİN COĞRAFYASI	23
2.1. YEDİSU HAVZASI.....	25
2.1.1 YEDİSU HAVZASININ COĞRAFYASI.....	25
2.1.2. YEDİSU HAVZASININ SİYASÎ VE İKTİSADÎ TARİHİ.....	26
2.1.3. YEDİSU HAVZASININ MESKÛN YERLERİ	29
2.2. TARIM HAVZASI	33
2.2.1 TARIM HAVZASININ COĞRAFYASI.....	33
2.2.2. TARIM HAVZASININ SİYASÎ VE İKTİSADÎ TARİHİ	34
2.2.3. TARIM HAVZASININ MESKÛN YERLERİ.....	36
2.3 MAVERAÜNNEHİR	39
2.3.1. MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNİN COĞRAFYASI	39
2.3.2. MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNİN SİYASÎ VE İKTİSADÎ TARİHİ..	41
2.3.3. MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNİN MESKÛN YERLERİ	43
3. KARAHANLI DEVLETİ VE DAHİLÎ BOYLAR.....	48
3.1. KARLUKLAR.....	49
3.1.1. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİ ÖNCESİNDE KARLUKLAR	49
3.1.2. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE KARLUKLAR	55
3.1.3. KARA-KİTAN DÖNEMİNDE KARLUKLAR	57
3.1.4. MOĞOL ARİFESİNDE KARLUKLAR.....	60
3.2. ÇİĞİLLER	62
3.2.1. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİ ÖNCESİNDE ÇİĞİLLER.....	62
3.2.2. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE ÇİĞİLLER.....	63
3.3. TUHSILAR	67
3.3.1. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİ ÖNCESİNDE TUHSILAR.....	67

3.3.2. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE TUHSILAR	68
3.4. YAĞMALAR	68
3.4.1. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİ ÖNCESİNDE YAĞMALAR	68
3.4.2. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE YAĞMALAR.....	70
3.5. KAYNAKLARDA BAHSİ GEÇEN DİĞER BOYLAR	70
4. KARAHANLI DEVLETİ VE HARİCÎ BOYLAR.....	73
4.1. BASMIL, KAY, YABAKU VE ÇÖMÜLLER.....	73
4.2. OĞUZLAR.....	75
4.3. KİTANLAR.....	79
4.4. MOĞOLLAR.....	81
SONUÇ	83
BİBLİYOGRAFYA	85

HARİTALAR

Şekil 1. Maveraünnehir, Yedisu ve Tarım Havzaları.....	24
Şekil 2. Maveraünnehir, Yedisu ve Tarım Havzaları Nehirleri.	28
Şekil 3. Yedisu Havzası.	32
Şekil 4. Tarım Havzası ve şehirleri.	38
Şekil 5. Maveraünnehir ve alt bölgeleri.	46

GİRİŞ

Konar-göçer kavimler tarihte uzun bir süre boyunca ve hatta bugün bile Avrasya bozkırlarında varlığını sürdürmektedir. Genellikle büyük hayvan sürülerini takip etmek için sürekli yer değiştiren avcı ve toplayıcı kavimlerin aksine Avrasya bozkırlarında yaşayan konar-göçerler yaylak ve kışlak olarak iki belirli mekân arasında göçmektedir. Nitekim Karahanlı Devletinin kurulduğu bölge olan Yedisu içinde birincil kaynaklar bu konar-göçer yapıdaki Türk kabilelerinden bahsetmektedir. Bu hususta doğrudan Karahanlı müellifleri olan Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib eserlerinde konar-göçerliğin Türk gelenekleri ve yaşam tarzı ile ne kadar iç içe olduğunu göstermişlerdir. Nitekim Kaşgarlı bu hususta bölgede meskun olan Çiğil, Yağma ve Tuhsı kabilelerinin konar-göçer yapısı, ikametgahları ve sosyo-kültürel özellikleri hakkında bilgiler vermektedir. Öbür taraftan dönemin Arap ve Fars coğrafyacıları da bu hususta Yedisu bölgesi hakkında benzer malumatlar aktarmaktadır.

Karahanlı Devleti içinde konar-göçer yaşam tarzının hakim olduğu Yedisu bölgesinde Karluk, Çiğil, Tuhsı ve Yağma kavim ve kabileleri eski Türk kavimlerinin Avrasya bozkırlarında asırlardır muhafaza ettiği yaşam tarzını sürdürmüşlerdir. Bu kavimler zamanlarını soğuk aylarda kışlak olarak adlandırdıkları daha sıcak ve düşük enlemlerde geçirirken sıcak aylarda ise yaylak dedikleri daha serin olan yüksek enlemlerde geçirmektelerdir. Nitekim bu kavimler bu çift yönlü göç hareketi esnasında çoğunlukla hayvancılıkla uğraşmalarının haricinde ziraî ve ticarî faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Çünkü Yedisu bölgesi coğrafi olarak bu iktisadî modeli desteklemektedir. Devletin ilk olarak neşet ettiği bölge olan Yedisu aslen Türgeş kabilesinin başını çektiği Batı Türk Devletinin¹ merkezi olup daha sonra Karahanlı Devleti ile ilişkilendirilen Karluk ve Yağma gibi kavimlerin bölgeye gerçekleştirdiği büyük bir göç hareketine maruz kalmıştır. Bu hadiselerden sonra Türgeş hakimiyeti sona ererek bölgeye yeni gelen bahsi geçen konar-göçer kavimlerin dağınık bir şekilde yaşadığı bir süreç başlamış ancak bu sürecin neticesinde Karahanlı Devleti ortaya çıkmıştır.

Karahanlı Devletinin kuruluş dönemi birincil kaynakların sayıca az olmasından ötürü oldukça meçhul bir dönemdir. Devletin kurucu boyunun da ihtilaflı bir husus olması nedeniyle bu mesele daha da karışıktır. Eğer Karluklar bir başlangıç noktası olarak alınacak olursa devletin kökeni 766 yılında Karluk boylarının Türgeş hakimiyetindeki Yedisu bölgesini ilhak etmesine kadar geriye götürülebilir.² Lakin bu konuda en yaygın olarak kabul edilen görüş devletin 840 yılında neşet ettiği fikri olup ilk hükümdarının da ismi dışında hakkında pek bir şey bilinmeyen Bilge Kül Kadır Han olduğudur. Kabileler mevzusunda ise

¹ Burada kastedilen Batı Türk Devleti aslen Türgeş kabilesinin de dahil olduğu On-ok konfederasyonundan neşet etmiş olan Yedisu merkezli Batı Göktürk Devletidir.

² Jean-Paul Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2016, s. 91.

Karahanlı Devletinde Karluk boylarının haricinde Çiğil, Tuhsı ve Yağma gibi başka konar-göçer zümrelerinin varlığı ile birlikte Argu gibi yerleşik unsurların da varlığı unutulmamalıdır. Nitekim bu bahsi geçen kabileler Karahanlı Devleti ile siyasî, askerî ve sosyo-kültürel münasebetlere girerek Karluklar gibi devlet ile yoğun münasebetler içinde bulunmuşlardır.

Karahanlı Devletinin ilk asrı oldukça muğlaktır. Bilinen ilk hükümdar olan ve 840 yılında hükümdar olduğu düşünülen Bilge Kül Kadır Han'dan sonra torunu meşhur Satuk Buğra Han'ın (ö. 955) İslamiyet'i kabulü Karahanlı sahasındaki konar-göçer kavimlerin İslamlaşma sürecini başlatmıştır. Her ne kadar bazı İslam coğrafyacılarının ve seyyahlarının kaleme aldığı eserlerden Karahanlı Devletinin teşekkülünden önce de bazı Türk kitlelerinin Darü'l-İslam ile ticaret aracılığı üzerinden tanışarak ihtida etme yoluna girdiklerini bilmemize rağmen Türkistan coğrafyasına Türk kabilelerine İslamî bir kimlik kazandıran Karahanlı Devletidir. Satuk Buğra Han'ın torunu olan Harun Buğra Han (ö. 992) Karahanlı Devletinin İslamlaşma sürecine önayak olan Sâmanî Devletinin kontrol ettiği Maverâünnehir bölgesinin 992 yılında fethetmiştir. Ancak bölgeyi kalıcı olarak 999 senesinde İlig Nasr almıştır.³ Son olarak en geç 1008 yılında Karahanlı Devleti Yusuf Kadır Han (ö. 1032) önderliğinde Hoten ve Tarım Havzasının batı kısımlarını devletin sınırlarına katmıştır.⁴

Artık on birinci yüzyıla gelindiğinde Tarım Havzasının batısı ile birlikte Çu ve Talas ovalarının tamamen Müslüman olmuş hanedan mensupları tarafından idare edildiği gözükmemektedir.⁵ İslamî kültürün ve medeniyetin benimsenmesi ile birlikte Maverâünnehir ve Tarım Havzası gibi yerleşik zümrelerin yoğun olduğu bölgelerin devletin sınırlarına eklenmesi Karahanlı Devletinin yerleşik nüfusunun artmasına yol açmıştır. Bu genişleme aynı zamanda devletin İpek Yolu üzerindeki hakimiyetini de arttırmıştır. Neticede Karahanlı Devleti Yedisu, Maverâünnehir ve Tarım Havzasına hükmederek bölgedeki konar-göçerlerin varlığını temsil eden devlet olmasına rağmen büyük bir yerleşik nüfusa doğru bir evrilme de yaşanmıştır. Devlet konar-göçer zümreleri bu bölgelere göç ettirerek özellikle de Maverâünnehir ve Tarım Havzasının batı kısımlarının Türkleşmesinde öncü rolü oynamıştır. Nitekim bu hususta devlet ile konar-göçer zümreler arasındaki tamamlayıcı ilişki göze çarpmaktadır ancak daha sonra gerçekleşecek olan merkezî otoriteyi güçlendirme siyaseti ile birlikte bahsi geçen hadiseler neticesinde konar-göçerlerin devlete karşı bir duruşu benimsediği görülmektedir.

Karahanlı Devletinin batıya genişlemesi neticesinde iktisadî açıdan önemli şehirleri bünyesine katması devletin konar-göçer kabileler ile olan münasebetlerini yeniden şekillendirmiştir. Araştırmanın cevaplandırmaya hedef

³ Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul: Paradigma Akademi, 2015, s. 126.

⁴ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 240.

⁵ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu: Attilâ, Cengiz Han, Timur*, çev. Halil İnalcık, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 161.

edindiği temel problem Karahanlı idaresinin bünyesinde barındırdığı konar-göçer kabileler ile olan siyasî, askerî ve kültürel ilişki ve münasebetlerinin sebep ve sonuç ilişkilerine dayanarak nasıl başladığı ve zaman içinde ne tür yönlerde gelişme gösterdiği sorusudur. Nitekim bu probleme karşı bu araştırmada sunulan ve temellendirilen ana argüman ise konar-göçer zümrelerin temelini hazırladığı Karahanlı Devletinin ömrünün ilk safhasında bu dahilî konar-göçer nüfusun özünde devletin insan ve asker gücünün temelini oluşturarak bunların Yedisu bölgesine akın eden haricî konar-göçer kitlelere karşı bir bariyer oluşturduğudur. Ancak Maverâünnehir ve Tarım bölgelerinin ilhak edilmesi ile geçilen sonraki safhada devletin ticarî ve ziraî faaliyetlere odaklanarak yerleşik bir kültüre doğru yoğunlaşması neticede eski nizamı bozarak Karluklar gibi dahilî konar-göçer kabileleri devlete karşı yabancılaştırmış ve en nihayetinde bu unsurların isyankâr tavırlar benimseyerek bazı durumlarda eskiden karşısında bariyer işlevi gördükleri haricî konar-göçer unsurların safına geçmeleri ile sonuçlanmıştır. Netice olarak bu safhada yaşanan gelişmeler devletin yıkılış sürecine hız katmıştır. Sonuç olarak bu araştırmanın ana argümanı bahsi geçen bu fikir ve görüş üzerine kurulmuş olup temel amacı da birincil kaynakları sosyo-kültürel, coğrafi ve kavmî ilişkiler üzerinden mukayese ederek bu fikri ve görüşü destekleyen ve devletin yıkılış sürecini izah eden bir metin inşa etmektir. Nitekim konar-göçerler ile gerçekleşen bu değişken münasebetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için bahsi geçen hadiseler ile konar-göçer yapının iyice analiz edilmesi gerekmekte olup araştırmanın kapsam alanı da bu hususlar olmaktadır.

Bu çalışmanın önemi özünde konar-göçer kavimlerin bizzat yapıtaşını oluşturduğu devletler ile sahip oldukları karmaşık ilişkilerin incelenmesi olup tarım ve ticaretin artması ile birlikte devlet içinde yerleşik kültürün yaygınlaşması sonucunda hoşnut olmayan kabilelerin devlete karşı gelen unsurlara dönüşmesinin anlaşılmasına yardımcı olmasıdır. Nitekim çalışmada incelenen hadise ve vakaların yankılarının daha sonraki tarihlerde Selçuklular ve Osmanlılar gibi halef devletlerde de vuku bulması Türk tarihindeki diğerk devletlerin konar-göçer zümrelerle olan ilişkilerinin daha iyi idrak edilmesinde yeni bir bakış açısı kazandırabilir. İlâveten bu çalışma daha da geriye gidildiğinde batıya göç eden Oğuzlar ve diğerk haricî kabilelerin Selçuklu öncesi dönemde yaşadıkları iktisadî ve sosyo-kültürel sıkıntılara ışık tutmakla birlikte bunların bu göç hareketlerinin daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlayabilir. Konar-göçer Türk kavimleri tarafından kurulan devletlerde yaygın olarak görülen bu fenomenlerin incelenmesi hakkında az sayıda birincil kaynak bulunan eski dönem Türk devletlerinin sosyo-kültürel yapısının anlaşılmasına katkı sağlaması da muhtemel görünmektedir. Sonuç olarak Karahanlı Devleti bağlamında mikro ölçekte incelenen bu sorunun incelenmesi Genel Türk Tarihindeki bazı kültürel kalıpların makro ölçekte anlaşılmasına katkıda bulunabilir. Nitekim araştırmada Karahanlı Devletinin konar-göçer ve yerleşik unsurları nasıl bir arada idare etmeye çalıştđı ve bunlara karşı nasıl stratejiler inşa ettiği analiz edilecektir.

Birinci bölümde ilk olarak Karahanlı Devletinin tarihî süreçte iktisadî yaşamı ve bu süreç içindeki yaşanan değişimler incelenmekte olup bu değişimlerin ne tür sosyal ve kültürel değişimlere yol açtığı ortaya konulmaktadır. Hemen akabinde ise Karahanlı Devleti döneminde ve bölgesindeki konar-göçer yapının idrak edilebilmesi amacı ile antropolojik bağlamda tarihî süreçte gelişen farklı göçebelik ve hayvancılık türleri ve bunların gelişim süreçleri üzerinde durulmuştur. Burada Karahanlı Devleti içindeki Türk kabilelerinin ne tür bir göçebelik ve hayvancılık hayatına sahip olduğu ortaya konulduktan sonra bu türün bir örneği olan Türk konar-göçer kültürü ele alınmaktadır. Türk-konar göçer kültürünün akabinde ise Karahanlı müellifleri tarafından ortaya konulan telif eserlerde Karahanlı dünyası içindeki Türk konar-göçerliğin sosyo-kültürel ve iktisadî yansımaları üzerinde durulmuştur.

Araştırmanın ikinci bölümünde Karahanlı devletinin coğrafyasını oluşturan Yedisu, Tarım Havzası ve Maverâünnehir bölgeleri incelenmiştir. Burada Yedisu Havzasının erken tarihlerden bu yana konar-göçer kavimlere ev sahipliği yapıp aynı zamanda bunlara için nasıl bir siyasî merkez konumunda olduğu ele alınmıştır. Daha sonra buranın batısında kalan Maverâünnehir bölgesinin tarihî süreç içerisinde ziraî ve ticarî faaliyetleri ile birlikte komşuları olan konar-göçer kavimler ile sahip oldukları etkileşimler üzerinde durulmuştur. Son olarak ise Tarım Havzasının önemi incelenmekte olup bahsi geçen bölgenin İpek Yolu üzerinde Maverâünnehir'e denk denilebilecek önemi ele alınmaktadır. Bu bölümde bahsi geçen bölgelerin topografyası, iklimi ve bitki örtüsü gibi detayları incelenerek bunların konar-göçer kavimlerin yaşam tarzına uygunluğu değerlendirilmiştir.

Bunlar haricinde bölgelerin tarihi ve barındırdıkları şehirlerde yine aynı bağlamda bu bölüme dahil edilmiştir. Böylece bu bölümde tarihî coğrafyadan faydalanılarak araştırmaya disiplinlerarası bir bakış açısı katılması hedeflenmiştir. Tüm bunlar bir yana Karahanlı Devletinin siyasî, sosyo-kültürel, dinî ve ticarî tarihi incelendiğinde bu yapılanmanın en önemli belirleyicilerinden biri veya belki de en önemlisi devletin coğrafyasıdır. Nitekim devletin sınırlarının genişlemesi ile eş zamanlı gerçekleşen bu değişimler coğrafyanın bu hususta ne kadar büyük bir faktörü oynadığını göstermedir. Bu sebeple ikinci bölüm tamamen Karahanlı Devletinin coğrafyasına ayrılmış olup bu bölümde yapılan analizler çalışmanın en can alıcı kısımlarından birini ihtiva etmektedir.

Üçüncü bölümde Karahanlı Devletinin bünyesinde barındırdığı dahilî konar-göçer kavimler birer birer incelenmiştir. Burada özellikle Karluk kavminin Altay ve Cungarya bölgelerinden Yedisu bölgesine gerçekleştirdikleri göç ile bu hareketin sonucunda oluşan siyasî boşluktan Karahanlı Devletinin temellerine doğru giden süreç ele alınmakta olup bu dahilî kavimlerin ve kabilelerin Karahanlı Devleti ile olan tarihî ve siyasî münasebetleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra Çiğil, Tuhsı ve Yağma gibi Yedisu bölgesinde meskun olan kabilelerin de bu bölgede Hakanî hanedanı ve devleti ile olan münasebetleri ele

alınmaktadır. Bu bölümde bahsi geçen zümrelerin devletin kuruluşunda oynadıkları roller ve daha sonra devlet içinde ne tür bir konuma sahip oldukları dönemin kaynakları incelenerek ortaya konulmuştur. Son olarak bahsi geçen kavim ve kabileler haricinde Kaşgarlı Mahmud ve dönemin diğer müellifler tarafından zikredilen diğer konar-göçer zümreler ve bunların hep birlikte yerleşik bir Türk zümrelerinin ortaya çıkmasında oynadığı roller üzerinde durulmuştur. Mamafih bu bölümde konar-göçer köklere sahip olan devletin yerleşik bir yapıya dönüşme sürecinde bu bahsi geçen zümrelere karşı uyguladığı siyasî ve stratejik kararlar ortaya konulmaktadır.

Dördüncü bölümde Karahanlı Devletinin dışında kalan haricî konar-göçer zümrelerin devletle olan çalkantılı ilişkileri teker teker incelenmiştir. Burada Selçuklu Oğuzları da dahil olmak üzere çok sayıda Türk boyları incelenmiştir. Son olarak da artık konar-göçer yapısını büyük ölçüde kaybetmiş olan Karahanlı Devletinin bölgeye gelen Kitan ve Moğol kavimleriyle olan ilişkileri değerlendirilmiştir. Bu bölümde özellikle de Kitan ve Moğol kısımları ile alakadar olan önemli birçok husus üçüncü bölümün Karluk başlığında detaylıca anlatıldığı için tekrerrür etmemek adına bu kısımlar kısa tutulmuştur.

KAYNAKLAR

Konar-göçerliğin iktisadî ve sosyo-kültürel yapısını ele alan birinci bölümde birincil kaynakların başında Karahanlı müellifi Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı "*Divanu Lüğati't-Türk*" gelmekte olup akabinde "*Kutadgu Bilig*" ile Yusuf Has Hacib gelmektedir. Bu bağlamda Kaşgarlı Mahmud Karahanlı Devletinin coğrafyasında önemli yaylak ve kışlak meskenlerden bahsetmekte olup konar-göçer kültür hakkında da bazı önemli malumatlar vermektedir. Yusuf Has Hacib tarafından aktarılan bilgiler ise devletin sosyal dokusu hakkında bilgi vermekte olup burada hayvancılıkla uğraşan zümreler hakkında önemli malumatlar aktarılmaktadır. Birinci bölümde yararlanılan devletin iktisadî, siyasî ve sosyo-kültürel yapısı hakkında önemli malumat veren eserlerin başında ise Hunkan tarafından kaleme alınan "*Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*" ve Duturaeva tarafından kaleme alınan "*Qarakhanid Roads to China: A History of Sino-Turkic Relations*" adlı eserler gelmektedir. Nitekim Hunkan'ın eseri Karahanlı tarihi hakkında kapsamlı çalışmaların başında gelmekle birlikte Karahanlı Devletinin bir bütün olarak alması ile önemli bir kaynaktır. Duturaeva tarafından ortaya konulan çalışma ise Karahanlı Devletinin iktisadî hayatı ve Çin ile olan ticarî ilişkiler hakkında önemli malumatlar içermektedir. Öbür taraftan göçebelik ve hayvancılık gibi antropolojik kavramların açıklanması yararlanılan eserlerin başında Khazanov'un "*Göçebe ve Dış Dünya*" adlı eseri ve Barfield'in "*The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*" adlı eseri gelmektedir.

İkinci kısım olan coğrafya bölümünde kronolojik olarak birincil kaynakların başında dördüncü ve beşinci yüzyıllarda yaşamış olan Çinli seyyah

Fa-Hsien tarafından kaleme alınmış olan “*Budist Krallıkların Kaydı*” isimli eser gelmektedir. Hindistan’a hac yolculuğuna çıkan müellif eserinde Tarım Havzası üzerindeki bazı yerler hakkında kısa bilgiler vermektedir. Hemen akabinde ise her üç bölge hakkında da bilgiler veren altıncı yüzyılda yaşamış olan bir diğer Çinli seyyah Hsüen-Tsang ve kaleme aldığı “*Batı Bölgelerinin Kayıtları*” isimli eseri gelmektedir. Nitekim eser Yedisu bölgesi haricinde diğer iki bölge hakkında da coğrafi, zirai ve iktisadî malumatlar ihtiva etmektedir. Bir diğer önemli ana kaynak ise Arap coğrafyacı Yakubî ve dokuzuncu yüzyılda telif ettiği “*Kitâbu’l-Buldân*” adlı eseridir. Nitekim müellif burada Maverâünnehir bölgesi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yine aynı yüzyılda İbn Hurdazbih “*Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*” adlı eseri kaleme alarak Yedisu bölgesi hakkında önemli malumatlar vermektedir. Bir sonraki kaynak ise onuncu yüzyılda İslam coğrafyacısı İbn Havkal tarafından telif edilmiş ve Maverâünnehir hakkında detaylar barındıran “*Sûretu’l-Arz*” adlı eserdir. Yine onuncu yüzyılda Kudâme bin Cafer ve telif eseri “*Kitabu’l-Harac*” Yedisu hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Son eserde malum olarak doğrudan Karahanlı dünyasının içinde doğmuş olan Kaşgarlı Mahmud ve on birinci yüzyılda kaleme aldığı meşhur eseri olan “*Divanu Lügati’t-Türk*” adlı başyapıttır. Kaşgarlı Mahmud bu eserinde Maddeler içerisinde Yedisu ve Tarım Havzasındaki önemli yaylak ve kışlakları zikretmekle kalmamış aynı zamanda eserine bir harita ekleyerek Karahanlı coğrafyasının taksimatını okuyucusuna daha anlaşılabilir bir biçimde sunmuştur. Son olarak Guy Le Strange tarafından kaleme alınan “*The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*” adlı eser İslam coğrafyacılarının İslam dünyasının doğusu hakkında verdiği bilgileri tanzim edip okuyucuya nizamî bir biçimde kıyaslayarak sunması açısından araştırma için önemli bir kaynak niteliğine sahip olmuştur.

Üçüncü bölümde Karahanlı Devletinin dahilî kabileleri hakkında malumatlar veren birincil kaynakların başında onuncu yüzyılda bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan “*Hududü’l-Alem*” gelmektedir. Minorsky tarafından yapılan tercümede Karluk, Çiğil, Tuhsı ve Yağma gibi birçok Türk memleketi hakkında coğrafî ve iktisadî bilgi veren eser boylar hakkında gerçekleştirilen araştırmalar için bir başucu kaynağıdır. Bir diğer önemli kaynak ise Gerdizî tarafından telif edilen “*Zeynü’l-Ahbâr*” olup müellif bu eserinde Türk kavimleri hakkında önemli rivayetleri okuyucuya aktarmaktadır. Martínez tarafından yapılan tercümede Gerdizî Karluklar, Yağmalar ve Tuhsılar hakkında önemli malumatlar vermektedir.

Birincil kaynakların bir diğeri de Cüveynî tarafından kaleme alınan “*Tarih-i Cihan Güşa*” adlı eser olup müellif burada Karluklar başta olmak üzere birçok Türk kavimi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu hususta bahsi geçen kabilelerin siyasî faaliyetleri hakkında İbnü’l-Esir tarafından kaleme alınan “*El Kâmil Fi’t-Tarih*” adlı telif eser önemli bilgiler ihtiva etmekte olup özellikle

Karlukların faaliyetleri hakkında malumatlar bulundurmaktadır. Son olarak bu bölümde Ahmet Taşagıl'ın "*Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*" adlı çalışması bahsi geçen boylar hakkındaki bilgileri maddeler halinde tanzim edip okuyucuya sunması açısından önemli bir kaynak olmuştur. Dördüncü bölüm olan haricî kabileler için ise yine benzer İslam coğrafyacılarının eserleri ile birlikte yoğun olarak Kaşgarlı Mahmud kullanılmıştır. Burada kuzey kavimleri hakkında özellikle Peter B. Golden'ın *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Cilt 15'te neşredilen çalışmaları kullanılmıştır.

1. KARAHANLI DEVLETİ VE KONAR-GÖÇER KÜLTÜRÜ

Karahanlı Devletinin birçok Türk kavmi gibi konar-göçer kökenlerden neşet ettiği konusunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Her ne kadar devlet ömrünün ileriki aşamalarında yerleşik kültürü benimsemeye başlasa da Karahanlı Devletinin ve içindeki Türk kabilelerinin konar-göçer kültürü hem yaşam hem iktisadî olarak icra ettiği bilinmektedir. Nitekim *Divanü Lügati't-Türk*'ü kaleme alan Kaşgarlı Mahmud hem sosyal hem de iktisadî olarak konar-göçer kültürle alakalı olan birçok kelimeyi okuyucuya aktarmaktadır. Bir Karahanlı asilzadesi olduğunu ifade eden Mahmud eserinin girişinde bahsettiği Türk kavimlerinin lisanlarını ile manzumelerini öğrendiğinden ve kargı salmaktaki hünerlerinden bahsetmektedir.⁶ Burada bahsi geçen niteliklerin özellikle de sonuncusu konar-göçer kültürün faziletlerinden gibi gözükmektedir. Öbür taraftan Kaşgarlı Mahmud'un eserinde Türk coğrafyasının şehirleri haricinde yaylak ve kışlak meskenler hakkında malumatlar vermesi Karahanlı Devleti içinde bu yaşamı icra eden kabilelerin önemini vurgulamaktadır. Neticede bu hususta Karahanlıların konar-göçer kültürün en azından kültürel yönlerini asilzade sınıfı içinde de hala canlı tuttuğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Karahanlı sahasında telif edilmiş bir diğer önemli eser olan ve Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınan *Kutadgu Bilig* içinde de Karahanlı sahasındaki konar-göçer kültür ve yapılanmanın Hakanî toplumuna olan yansıması hakkında önemli malumatlar bulunmaktadır. Nitekim Yusuf siyasetname ve nasihatname türünde olan eserde devletin saray teşkilatından ve sosyal sınıflarından bahsetmektedir. Burada devlet içindeki zümrelerden birini oluşturan konar-göçerler ve hayvancılar hakkında önemli bilgiler veren müellif yerleşik yaşamı bir bakıma methederken konar-göçerleri birçok konuda yermekte olup bu zümrenin cahil ve görgüsüz karakterinin vurgulamaktadır. Ancak müellif yerleşik ve medenî kültürü bu geri sınıfa izah etme çabasında olduğu halde yeri geldiğinde onların faziletlerini de dile getirmekte olup aslında burada Türk kültürünün köklerine de bir ışık tutmaktadır.

Mamafih tüm bu hususlar aslında yerleşik kültürü benimseme sürecinde olan Karahanlı Devletinin kültürel köklerini oluşturan konar-göçer yapı ile gerçekleşen değişim arasındaki ihtilaf ve geçişi gözler önüne sermektedir. Nitekim bu dönüşüm sürecine rağmen her iki müellifin aktardığı bilgilerde de bu konar-göçer kültürünün ortaya çıkan yeni sisteme direndiği ve daha da ileriye giderek bir yere kadar adapte olarak halen var olmaya devam ettiği görülmektedir. İlaveten bu süreç Türkistan sahasında neşet eden birçok Türk devletinde de gözlemlenebilmektedir. Sonuç olarak bu hususta Karahanlı

⁶ Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lügâtî't-Türk*, çev. Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005, s. 11.

Devletinin ve konar-göçerlerin tarihi zikredildikten sonra hem Mahmud hem de Yusuf tarafından aktarılan bu malumatlar birinci bölümün son kısmında detaylıca incelenecektir.

1.1. KARAHANLI DEVLETİNİN SİYASÎ VE SOSYO-KÜLTÜREL DEĞİŞİMİ VE İKTİSADÎ TARİHİ

Karahanlı Devletinin konar-göçer yapıdaki kökenleri temelde mevsim bazlı göçleri kapsayan yaylak ve kışlak hayatını ve bu süreçte icra edilen hayvancılık merkezli iktisadî yaşamı ifade etmektedir. Devletin iktisadî tarihi hususunda zaman içinde fethedilen yeni bölgeler ile birlikte devlete tarım ve ticaret ile meşgul olan zümrelerin dahil olması ve bunun neticesinde yaşanan siyasî ve sosyo-kültürel değişimler ön plana çıkmaktadır. Karahanlı Devletinin teşekkülünü kabaca 840 yılında Moğolistan bazlı Uygur Kağanlığının Kırgızlar tarafından ortadan kaldırılmasına bağlamakta bir sakınca görülmemektedir. Karahanlı şeceresinin başlangıcı bilinmemekle birlikte devletin bilinen ilk hükümdarı olan Bilge Kadir Han'ın Sâmânîlerden Nuh bin Esed (ö. 841/42) ile karşılıklı olarak mektuplaştığı ve her iki şahsın arasında elçiler gönderildiği bilinmekte olup yerine geçen oğlu Bazir Arslan'ın da 915 yılına kadar hükümdarlığını sürdürdüğü düşünülmektedir.⁷ Bu dönemde devletin batı tarafında aktif olan Oğulcak Kadir Han sürekli olarak Sâmânîlerle askerî mücadelelere girerek neticede her iki devletin orduları karşı tarafı yağma etmiş ancak her şeye rağmen iki ülke arasındaki ticarî bağlar aktif kalmıştır.⁸ Oğulcak Kadir Han ile ilgili en önemli hususlardan biri ise Sâmânî şehzadesi Nasr bin Mansur ile ağabeyi Bazir Arslan'ın henüz yedi yaşındaki oğlu Satuk'u himayesi altına almasıdır.⁹

Karahanlıların devlet olarak teşekkül ettiği dönem içerisinde bünyesindeki toplumun temel hayatı büyük ölçüde hayvancılık ekonomisine dayanmaktaydı. Filhakika buna uygun olarak Balasagun merkezli Karahanlı Devletinin ana kütlesi büyük ölçüde hayvancılıkla geçinen konar-göçerlerden oluşmaktaydı. Bunun neticesinde Karahanlıların bu değişimle beraber İslamî kültürün teşvik ettiği yerleşik yaşam tarzı karşısında hayvancılıkla meşgul olan konar-göçer halkın sosyal ve iktisadî ihtiyaçlarını göz önünde bulundurması gerekmekte olduğu için Türk hakanlarının çekimser bir tavır sergilediği düşünülmektedir.¹⁰ Öbür taraftan devletin merkezi olan Balasagun şehri eski tarihlerde Soğd halkı tarafından inşa edilmiştir.¹¹ Tarihte İpek Yolu üzerinde ticaretle ön plana çıkan Soğd halkı ve meskun oldukları Maverâünnehir bölgesi İstemi Yabgu'nun hüküm sürdüğü günlerden beri Batı Türk Devletinin

⁷ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 126.

⁸ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 88.

⁹ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 88.

¹⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 101.

¹¹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, çev. Hüseyin Dağ, İstanbul: Divan Kitap, 2021, s. 93.

idaresinde bulunmuştur.¹² Nitekim bu ticaret ağı üzerindeki kervan ustaları olan Soğd halkının sürekli etkileşim halinde oldukları Türk kavimlerine kent ve borç gibi terimleri verdiği bilinmektedir. Nitekim bu doğrultuda Karahanlı Devletinin de sürekli olarak Maverâünnehir için Sâ mânî Devleti ve Tarım Havzası için Uygur Devleti ile rekabet ve mücadele halinde olduğu görülmektedir.

Satuk Buğra Han döneminde Karahanlı Devleti İslam dinine ihtida etmiş ve bu kararın neticesinde Türk kabilelerinin İslamlaşma süreci büyük ivme kazanmıştır. Nitekim Sâ mânî Nasr, Oğulcak Kadir Han'a sığındıktan sonra bazı imtiyazlar alarak Kaşgar'ın hemen kuzeyindeki Artuç'ta bir cami inşa ettirerek burayı küçük bir ticaret şehrine çevirmiş ve burada Satuk ile irtibata girerek kendisinin İslam'a ihtida etmesini sağlamıştır.¹³ Bu hadiseden sonra Karahanlı Devleti artık emin adımlar ile Darü'l-İslam'ın bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Bu gelişmede artık devletin Müslüman devletlerin ticaret ağına daha fazla entegre olması anlamına gelmekte olup Karahanlı Devletinin batısındaki Maverâünnehir ahalisi ile ticarî bağlarını geliştirmiştir. Nitekim bir süre sonra ödedikleri ağır vergilerden bıkan Maverâünnehir halkı akabinde kendi ticarî çıkarlarını koruyacak bir hami arayışına dahil olmuş ve en nihayetinde de halihazırda bölgeyi kontrol eden Sâ mânî Devletinin hakimiyetinden kurtulup yakın ticarî münasebetleri bulunan Karahanlı Devletinin himayesi altına girmeyi arzulamaya başlamıştır.¹⁴

Karahanlı Devleti Buğra Han Harun (ö. 992) döneminde Buhara'yı zapt etse bile ölümü üzerine Sâ mânîler bölgeyi tekrar kontrol altına almış ancak en nihayetinde İlig Nasr önderliğindeki Hakanî ordusu 23 Ekim 999 tarihinde Buhara şehrini alarak Sâ mânî Devletine ebediyen son vermiştir.¹⁵ Her ne kadar Sâ mânîlerin geri dönebilmek için bazı teşebbüsleri bulunsa bile bu tarihten itibaren Karahanlı Devleti Maverâünnehir bölgesinin yeni sahibi olmuştur. Bu bölge Karahanlılar için yeni bir sayfanın başlangıcı olup devletin kurulduğu Yedisî bölgesinden farklı bir yapıdadır. Nitekim konar-göçerliğin hâkim olduğu Yedisî bölgesinin aksine Maverâünnehir ve özellikle de Semerkant ve Buhara'yı içine alan Soğd bölgesi Seyhun ve Ceyhun nehirlerinin kıyılarında kurulan vaha şehirleri ile ziraî faaliyetlerin canlı olduğu bereketli topraklardır. İpek Yolu'nu da içinde bulunduran bu bölgenin Karahanlı Devletine geçmesi devlete iktisadî açıdan büyük fırsatlar sunmuştur.

Karahanlı Devletinin daha muğlak olan doğu kısmında ise gerçekleşen en önemli gelişme İpek Yolu üzerinde önemli bir durak olan ve Çinlilerin algısında yeşim taşları ile özdeşleşen Hoten şehrinin Karahanlılar tarafından ilhak edilmesidir. Bu önemli şehir Karahanlı Devletine Yusuf Kadir Han tarafından en

¹² Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s. 39.

¹³ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 105.

¹⁴ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 114.

¹⁵ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 126.

geç 1008 yılında fethedilmiştir.¹⁶ Kaşgar'ın akabinde Hoten şehrinin de devletin sınırlara katılması ile Karahanlı Devleti artık Tarım Havzasının batı kısmının yegâne sahibi olmuştur. Her ne kadar bahsi geçen havzanın doğu kısmı Uygur Devletinin hakimiyetinde olsa bile bu bölge Karahanlı Devleti için Çin, Tibet ve Hindistan gibi ülkelere açılan ticarî bir kapı olmuştur. Nitekim devletin Çin ile sıkı ticarî temaslara sahip olduğu bugün bilinmektedir. İslam dünyası ile Çin arasındaki bağlantı noktası olan Karahanlılar konar-göçer ürünlerin haricinde ithal ürünlerin de başka ülkelere ticaretini yapmakta olup bunun en bariz örneklerinden biri de ipek gibi meşhur Çin'den gelen kumaşların ve şifalı bitkilerin Karahanlılar tarafından batıya pazarlanmasıdır.¹⁷

Karahanlı Devletinin bu ticarî faaliyetleri tek yönlü olmayıp Çin yönünde de gerçekleşmiştir. Nitekim İdil kıyılarında yaşayan Bulgar tacirlerin hem kendi memleketlerinden getirdikleri hem de Vikinglerden elde ettikleri malları Hârizm'e getirdikleri ve bu malların da buradan Karahanlı pazarına girip buradan Çin'e satılarak İskandinavya, Darü'l-İslam ve Çin arasındaki ticarî ağın canlı tutulduğu görülmektedir.¹⁸ Benze bir şekilde bununla da yetinmeyen Karahanlı Devleti Çin üzerinden elde ettiği şatafatlı ürün ve eşyaları Gazne Devletine getirerek buradan da Hint pazarına ulaşmayı çabalamıştır.¹⁹ Mamafih Karahanlılar İpek Yolu üzerindeki stratejik konumlarının bilincinde olarak bu avantajı dört yönde de ticarî faaliyetleri tekelleri altına almak için çaba göstermiştir. Netice olarak Karahanlı Devleti bu ticaret ağının tam merkezinde bulunmaktadır. Tüm bunlar da en nihayetinde Karahanlı Devletinin bünyesinde barındırdığı konar-göçer zümrelerin ürünlerine olan ihtiyacı önemli ölçüde azaltmış gözükmektedir. Nitekim İpek Yolu ticaretinin getirdiği ekonomik avantajın haricinde Maverâünnehir ve Tarım Havzasındaki yerleşik halkların da devletin bünyesine dahil edilmesi Karahanlı Devletini iktisadî anlamda çok yönlü bir devlet haline getirmiştir.

1.2. ANTROPOLOJİK BAĞLAMDA KONAR-GÖÇERLİK

Konar-göçerlik mevzusu terminolojik bağlamda izah edilmesi gereken bir olgudur. Hem Türkçe hem de yabancı dillerde kaleme alınan metinlerde göçebe ve diğer dillerdeki karşılıklarının kullanımı arasında tutarsızlıklar bulunmaktadır. Nitekim göçmek fiilinden neşet eden bu terim hem günümüz hem de tarihî bağlamda bu eylemi gerçekleştiren herkes için kullanılabilir. Lakin tarihî bağlamda bakıldığında göçebe olarak nitelendirilen kavim ve kabilelerin hem sosyal hem de iktisadî açıdan birbirlerinden oldukça farklı olması bu teriminin ilmî olarak yetersizliğine işaret etmektedir. Nitekim bilim adamları da

¹⁶ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 240.

¹⁷ Dilnoza Duturaeva, *Qarakhanid Roads to China: A History of Sino-Turkic Relations*, Leiden: Brill, 2022, s. 18.

¹⁸ Duturaeva, *Qarakhanid Roads*, s. 20.

¹⁹ Duturaeva, *Qarakhanid Roads*, s. 22.

bu hususta kendi aralarında ikiye ayrılmakta olup bir grup bu kelimeyi sosyal ve iktisadî niteliklerinden bağımsız olarak gezip göçen insanlar için kullanmaktayken bir diğer grupta spesifik olarak ana geçim kaynağı hayvancılık olan gezginler için kullanmaktadır.²⁰ Mamafih Karahanlı Devleti ile birlikte eski Türk yaşam tarzının idrak edilebilmesi için göçebelik ve hayvancılık mevzusunun izah edilmesi gerekmektedir.

Yerleşğin karşıtı olarak kullanılmakta olan göçebe sözcüğünün en temel anlamı özünde hayatını yer değiştirerek geçiren kimseler olmakla beraber kelime esasında eski Türkçe kökenlidir.²¹ Bahsi geçtiği üzere bu terim çobanlıkla meşgul olan konar-göçer kavimlerin haricinde çobanlıktan bağımsız olarak hayatını yer değiştirerek geçiren avcı ve toplayıcı zümreler için de kullanılmaktadır. Lakin avcı ve toplayıcılıkla uğraşan zümrelerin iktisadî hayatı ile konar-göçer çobanların iktisadî hayatları farklı olmakla birlikte her iki zümrenin de göçme nedenleri ve karakterleri farklıdır.²² Malum olduğu üzere avcı ve toplayıcılıkta ne çobanlık ne de koyun ve keçi gibi evcil hayvanların üretilip bakılması söz konusudur. Lakin hem göçebeliliğin hem de avcı ve toplayıcılığın kesiştiği bir küme varsa o da ziraat ile meşgul olan yerleşik toplumların aksine düşük nüfusa sahip olmalarından dolayı aşırı iklim koşullarında ve kurak bölgelerde var olabilmek kabiliyetini bünyelerinde barındırmalarıdır.²³

Anatoly M. Khazanov pastoral göçebeliliğin kendisine özgü karakteristik ve iktisadî niteliklerini ve şartlarını beş madde olarak açıklamaktadır. Bunlardan birincisi iktisadî niteliğin ziraî faaliyetlerin değil hayvancılık üzerine inşa edilmiş olması olup ikincisi ise bu hayvancılık faaliyetinde ahır sisteminden ziyade meraların kullanılmasıdır.²⁴ Üçüncü maddeye göre bu yaşam tarzında sınırları belli olan otlak bir bölgenin veya birden fazla bölgenin içerisinde mevsimlere göre düzenli bir surette hicret edilmesidir.²⁵ Son iki maddeye göre de bu göç hareketi esnasında topluluğun tamamının veya büyük bir kısmının hayvanlarla birlikte göç etmesi ve son olarak ticarî sebeplerden ziyade geçim için üretim faaliyetlerinin icra edilmesidir.²⁶ Mamafih bu beş temel faktör pastoral göçebeliliğin belirgin nitelikleri olup müellif bu yaşam tarzı ile diğer göçebelik türleri arasına bariz bir çizgi çekmektedir.

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda pastoral göçebelik nevi şahsına münhasır iktisadî özellikleri bünyesinde barındıran bir ekonomi tipi

²⁰ Anatoly M. Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015, s. 93.

²¹ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010, s. 426.

²² Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 94.

²³ David S. G. Thomas, "Arid Environments: Their Nature and Extent," *Arid Zone Geomorphology: Process, Form and Change in Drylands*, ed. David S. G. Thomas, Chichester: John Wiley and Sons Inc., 2011, s. 3.

²⁴ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 94.

²⁵ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 94.

²⁶ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 95.

olarak karşımıza çıkmaktadır. Netice itibarıyla pastoral göçebelik yapısı gereği hem avcılık, toplayıcılık ve balıkçılık gibi besinlerin toplandığı ekonomilerden hem de diğer besin üreten ekonomilerden farklıdır.²⁷ Filhakika bazı tarım veya karma ekonomi üzerine inşa edilmiş toplumlarda tamamen hayvancılık ile meşgul olan zümreler görülebilmesine rağmen bu husus bahsi geçen zümrelerin gerçek anlamda pastoral göçebe olmasından ziyade o toplumdaki iş dağılımı ve meslekî uzmanlaşma ile alakalıdır.²⁸ Söz konusu olan durumda görülen zümreleri pastoral göçebe olarak adlandırmak mümkün değildir.

Khazanov pastoral ekonomiye sahip toplumları da kendi içinde farklı türlere ayırmaktadır. Kendisinin pastoral tam göçebelik olarak adlandırdığı ve göreceli olarak daha az yaygın olan birinci türde ziraî faaliyetler hiç olmamakla birlikte saf hayvancılık ön plana çıkmaktayken ikinci tür olan yarı göçebe pastoralizmde ise hayvancılık ana uğraş olmasına rağmen tarım faaliyetlerinin ikinci bir ek meşguliyet olarak icra edilmesi ön plana çıkmakta olup bunun neticesinde de göç dönemi ve güzergahı ile hayvan türü seçimi üzerindeki değişiklikler görülmektedir.²⁹ Birinci tür olan tam göçebe hayatın ve bu hayatın bir niteliği olan at biniciliğinin milattan önce binli yıllara kadar oldukça nadir ve seyrek görüldüğü bilinmektedir.³⁰ Nitekim aşama olarak bakıldığında at biniciliğinin bu dönemden sonra iyice olgunlaştığı görülmekle beraber göçebeliliğin dördüncü ve son aşaması olarak tam ve yarı göçebelerin artık bu tarihlerde ortaya çıktığı gözlemlenmektedir.³¹

İkinci türde kendi içinde farklı gruplara bölünmekte olup bunlardan en önemli ikisinde ya tüm nüfus yekvücut olarak hem hayvancılık ve tarım ile eş zamanlı olarak meşgul olur ya da asıl kitle hayvancılık ile uğraşırken daha küçük başka bir grup ziraî faaliyetler ile ilgilenmekte olur.³² Neticede bu iki türde de hayvancılık asıl geçim kaynağını oluşturmaktadır. Üçüncü tür olan ve yem stoklamanın yaygın olduğu yarı yerleşik pastoralizmde ise ikinci türün aksine ziraat daha ağır basar ve hayvancılık ile uğraşan zümreler de görülür ancak bu türde gerçekleşen göçler ikinci türdekine nazaran daha kısa mesafeli ve daha kısa süreli olmaktadır dördüncü tür olan sığırtmaç hayvancılığında ise yine yem stoklamanın yaygın olması haricinde toplumun büyük çoğunluğu yerleşik bir hayat sürmekte olup yılın bir kısmında ahır, ağıl veya çitlerle kontrol altında tutulan hayvanların zamanı geldiğinde uzaklardaki meralarda sığırtmaçlar tarafından bakılması söz konusudur.³³ Aşama olaraksa yarı yerleşik

²⁷ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 96.

²⁸ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 96.

²⁹ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 99.

³⁰ Richard N. Frye, *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion*, Princeton: Markus Wiener Publishers, 1998, s. 39.

³¹ Nicola Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 24.

³² Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 99.

³³ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 102.

pastoralizmin milattan önce üç binlerin ortalarında İdil ve Ural arası bir bölgede ilkel at binicileri arasında ikinci aşama olarak ortaya çıktığı ve akabinde de sığırtaç hayvancılığının tunç çağına tekabül eden milattan önce iki binli yıllarda tekerlekli kağnıların icadıyla üçüncü aşama olarak ortaya çıktığı görülmektedir.³⁴ Nitekim bu iki türde hayvancılıktan ziyade tarım faaliyetleri daha baskın konumdadır.

Dördüncü türün de önemli bir alt türü olan ve batıda “transhumance” olarak da adlandırılan yayla pastoralizminde ise senenin bir bölümünde hayvanlar sığırtaçlar tarafından yaylalara çıkarılır ve böylelikle tarım ve hayvancılığın mevsimden bağımsız eş zamanlı olarak gerçekleştirilebilmesi sağlanır.³⁵ Nitekim Fernand Braudel de transhümanları iki gruba ayırmaktadır. Birinci örnek olan normal transhümansta ova insanları olan çobanlar yazın yine kendi mülkiyetlerinin bir parçası olan dağlara çıkarken ikinci örnek olan ters transhümansta dağlı olan çobanlar kışın soğuktan aşağıya iner ve genelde bu süreçte köylüler ile aralarında husumetler zuhur eder.³⁶ Son olarak bu türün başka alt varyantları olmakla beraber bunların büyük kısmı temelde sığırtaç hayvancılığına benzese bile bir kısmı yarı göçebe pastoralizmine benzemekte olup bu tür zaten dünyanın birçok farklı coğrafyasında mevcut bir şekilde tam ve yarı göçebe pastoralizm ile bir arada görülmektedir.³⁷

Beşinci tür olan yerleşik hayvan yetiştiriciliğinde hayvancılık sadece tarıma ek olarak gerçekleştirilen takviye bir faaliyet olup bir alt varyasyonu olan aile tipi ahır hayvancılığında ise hayvanlar yazın yerleşimin yakınlarında otlatılıp her gün yerleşim merkezlerine geri getirilirken kışın ise ahırlarda veya çitle çevirili alanlarda tutulurlar.³⁸ İkinci alt varyasyon olan açık mera tarzı yerleşik hayvancılık ise pastoralizmin en basit formlarından biridir ve bu formda hayvanları herhangi bir yere kapatma veya kısıtlama yaygın olarak söz konusu değildir.³⁹ Nitekim en basit ve ilkel olarak adlandırılacak yerleşik hayvan yetiştiriciliği aşama olarak göçebeliliğin ilk formunu olup antik dönemlerdeki erken at yetiştiricileri tarafından temsil edilmektedir.⁴⁰

Pastoral göçebeliliğin bu beş türünün tarihî aşamalarını kronolojik olarak sıralamak gerekirse ortaya bahsi geçen dört aşama çıkmaktadır. Birinci aşama olan yerleşik hayvan yetiştiriciliği en ilkel dönemi teşkil etmekte olup erken at yetiştiricileri tarafından temsil edilmektedir. İkinci aşama olan yarı yerleşik pastoralizm ise milattan önceki üçüncü binlerde İdil-Ural’da meskûn olan erken at binicileri tarafından temsil edilmektedir. Üçüncü aşama ise sığırtaç

³⁴ Di Cosmo, *Ancient China*, s. 24.

³⁵ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 104.

³⁶ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989, s. 40.

³⁷ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 105.

³⁸ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 105.

³⁹ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 105.

⁴⁰ Di Cosmo, *Ancient China*, s. 24.

hayvancılığı olup milattan önce iki binlerde tunç çağında olan atların çektiği tekerlekli kağı kullanıyan göçebeler tarafından temsil edilmektedir. Dördüncü ve son aşama ise milattan önce binlerde yaşamış olan tam ve yarı göçebeler tarafından temsil edilmektedir. Son aşamada artık klasik anlamda bildiğimiz ve Türkleri de içine alan konar-göçerlik karşımıza çıkmaktadır.

Avrasya bozkırları üzerinde yaşamış Türk kavimleri çok türlü ve çeşitli olduğundan bu sınıflandırmada her gruba girebilecek Türk kavimlerinin tarihî süreçte var olması muhtemeldir. Lakin daha tipik olarak nitelendirilebilecek konar-göçer Türk kavimleri sosyal ve iktisadî hayatları neticesinde daha ziyade yarı göçebe pastoralizm sınıfına dahil olmaktadır. Tarihî dönemlerdeki Türk kavimlerinin birçoğuna bakıldığında bunların daha ziyade mevsime göre yaylak ve kışlaklar arasında göçen yarı göçebeler oldukları ve ağırlıklı olarak hayvancılıkla meşgul olmalarına rağmen ziraî faaliyetlere de yabancı olmadıkları belli olmaktadır. Her ne kadar eski akademik araştırmalarda Hunlar ve beraberinde getirdikleri iktisadî yapının tam göçebelik üzerine kurulu olup bu yapının da Çin’de üretilen mallara ticaret veya yağma üzerinden bağımlı olduğu iddia edilse de daha sonraki araştırmalarda bunun doğru olmadığı ve bozkır coğrafyasında ziraî faaliyetlerinde yürütüldüğü anlaşılmıştır.⁴¹ Mamafih Türk kavimlerinin birçoğunun ikinci tür olan yarı göçebe pastoralizm sınıfına dahil olduğu görülmektedir. Netice olarak bu yaşam tarzına tarihte yerleşik komşuları tarafından sıkça söz edilen İskit, Hun, Türk ve Tatar toplumları örnek gösterilebilmektedir. Bu vaziyette Karahanlı sahasındaki konar-göçerler olan Karluk, Çiğil ve Yağma gibi zümrelerde bu sınıfa dahil olmaktadır.

1.3. ANA HATLARIYLA TÜRK KONAR-GÖÇER KÜLTÜRÜ

Malum olduğu üzere Türk kavimlerinin yaşam tarzı olan konar-göçer kültürünün temelini hayvancılık ve mevsim bazlı göçler oluşturmaktadır. Nitekim kadim tarihlerden beri Türk kavimlerinin sıcak yaz aylarında hayvanları ile birlikte yaylağa çıktıkları ve soğuk kış aylarında ise vadilerde ve su kıyılarında inşa ettikleri barınaklarda kaldıkları bilinmektedir.⁴² Bu yaylak ve kışlak döngüsü tarihî süreç boyunca Türk konar-göçerliğini şekillendiren yegâne unsur olmuştur. Mamafih bu mevsimlik hareket eden hayvan yetiştiricisi kültürün en dikkat çeken kültürel özelliklerinden biri hareket kabiliyetini ve beslenen hayvanların ihtiyaçlarını karşılayacak bir biçimde adapte olmasıdır.⁴³ Yukarıda bahsedildiği üzere daha ziyade yarı göçebe pastoralizm sıfatına yakın olan Türk kavimlerinin asıl uğraşları hayvancılık olmakla beraber bunlar basit düzey ziraî faaliyetlerle de meşgul olmuşlardır. Bu hususun en büyük

⁴¹ Nicola Di Cosmo, “Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History”, *The Journal of Asian Studies*, 53/4 (1994), s. 1116.

⁴² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998, s. 322.

⁴³ Thomas J. Barfield, *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*, Cambridge: Blackwell Publishers, 1992, s. 20.

destekçilerinden biri darı, buğday, saban ve orak gibi kelimelerin eski Türkçeden beri yaygın bir biçimde kullanılıyor olmasıdır.

Mevsimlik meraların kullanılmasına bağlı olan bozkır konar-göçerliğinde insanlar otları sindirebilecek kabiliyete sahip olmadıkları için en doğal seçenek böyle bir ekosistemde bunu gerçekleştirebilecek olan koyun, keçi, sığır, at ve deve gibi hayvanların yetiştirilmesidir.⁴⁴ Bir diğer husus ise bozkır bölgesinde tek bir hayvan türünün üzerinde yoğunlaşma ve uzmanlaşma bulunmamasıdır. Nitekim sadece deve yetiştiren bedevilerin ve ren geyiği yetiştiren Sibiryalı halklarının aksine bozkır bölgesinde temel prensip kendi kendine yetebilme amacıyla geçim için zarurî olan birden fazla türün yetiştirilmesi olmuştur.⁴⁵ Bu açıdan bozkırda yaşayan konar-göçer kavimleri Sibiryalı ve Yakın Doğu bölgelerinde var olan muadillerinden ayrılırlar.

Söz konusu hayvanlar olduğunda bozkır konar-göçerliğinde at ve koyun ön plana çıkmakta olup koyunların bu hususta tüketebildikleri bitkilerin at ve büyükbaş hayvanlara kıyasla çok daha geniş bir yelpazede olması onların bozkır dünyasındaki yaygın hayvan konumuna gelmesini sağlamıştır.⁴⁶ Koyunun diğer faziletleri arasında et, süt, yün ve post vermesi haricinde gübresinin yakıt olarak kullanılabilmesi ve hızlı üremesi de yer almaktadır.⁴⁷ Diğer önemli hayvan olan at ise ekonomik anlamda koyun kadar önemli olmamasına rağmen bozkır halklarını yerleşikler arasında adeta birer ikon haline getiren yegane araç olmuştur. Küçük ve soğuğa karşı dayanıklı olan bu atlar konar-göçerlere et ve kımızın haricinde hareket kabiliyeti, iletişim menzili ve askeri güç ihsan etmiştir.⁴⁸ Nitekim bozkır imparatorluklarının da at sırtında inşa edildiği birincil kaynaklarda dahi vurgulanan bir husustur.

Başka bir önemli hayvan olan keçiler çöl bölgeleri dışında koyunlar kadar rağbet görmemiş ve benzer bir şekilde büyükbaş hayvanlarda her ne kadar değerli kabul edilse bile konar-göçerlerin göç menzilini büyük ölçüde daraltmaları sebebiyle küçükbaşlar kadar rağbete uğramamıştır.⁴⁹ Ancak keçilerin koyunlara kıyasla daha dayanıklı oldukları gerçeği de bilinmektedir.⁵⁰ Bir diğer yandan antik dönemlerde sığırların İskit arabalarını çekmekte kullanıldığı gerçeği bilinmesine rağmen Moğol sonrası dönemde bozkır kavimlerinin hareket kabiliyeti ihtiyaçlarının artması neticesinde sığır yetiştiriciliği önemini kaybetmiştir.⁵¹ Ancak yine de Moğol sonrası dönemde sığır yetiştiriciliği tamamen sona ermemiştir. Nitekim kadim tarihlerden beri Altay ve Sayan vadilerinde yetiştirmeye en uygun hayvanlar sığırlar olup burada yaşayan

⁴⁴ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 20.

⁴⁵ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 20.

⁴⁶ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 134.

⁴⁷ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 21.

⁴⁸ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 21.

⁴⁹ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 135.

⁵⁰ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 21.

⁵¹ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 136.

Altay, Hakas ve Tuva halkları yakın tarihlere kadar bu hayvanlarla mevsimsel olarak yaylak ve kışlaklar arasında konar-göçerliklerini devam ettirmişlerdir.⁵²

Yaygın olarak kullanılan başka bir hayvan olan develer bozkır bölgesinde binek hayvanları olarak pek tercih edilmemiş, daha ziyade güneyde İpek Yolu'na yakın çöl bölgelerinde yük ve süt hayvanı olarak kullanılmıştır.⁵³ Ancak yine de Türkistan develerinin kıyafet yapımında da kullanılan kalın kürkü Arabistan çöllerindeki kuzenlerinin aksine soğuk bölgelerde hayatta kalabilmelerine olanak sağlamıştır.⁵⁴ Nitekim Türkistan develerinin bu nitelikleri onların Türk fatih ve göçerlerle birlikte dünyanın birçok bölgelerine yayılmalarını sağlamıştır. Mamafih bozkır bölgesinde en başta koyun ve at olmak üzere keçi ile deve gibi hayvanlar konar-göçerler tarafından yetiştirilmekte olup bu bölgede bir tek eşeklerin yaygın olarak tercih edilmedikleri görülmektedir.

Hareket kabiliyetinin merkezde olduğu konar-göçer kültüründe doğal olarak barınaklarda buna uygun şekilde inşa edilmektedir. Nitekim Türk kavimleri yurt ve otağ olarak adlandırdıkları çadırlarda yaşamlarını sürdürmüştür. Hafif olmasına rağmen güçlü ve dayanıklı olan bu çadırlar kışın soğuk rüzgâra karşı yün hasırlarla kaplanmakta olup yaz aylarında da yanlarda bulunan keçeler kaldırılarak yerlerine havalandırmayı mümkün kılan kamış hasırlarla donatılmaktadır.⁵⁵ Kış aylarında otağın meskeni genellikle mevsim boyunca sabit olup bu meskenin yeri genellikle alçak vadiler, nehir yakınları veya bozkır üzerinde oluşmuş olan çöküntülerdir.⁵⁶ Yaz ayları geldiği vakitlerde ise açık bozkırda meskun olanlar kuzeyde bulunan yüksek enlemlere yönelirken dağ yakınlarında ikamet edenler daha yüksek rakımlara intikal etmektedir.⁵⁷

Konar-göçer kültüründe en küçük sosyal ünite hane halkı olmakla beraber ortak ataya sahip akrabalar otlakları ve hatta kamplarını ortaklaşa kullanmaktadırlar.⁵⁸ Nitekim bozkır toplumunda kişiler ilk sosyal birim olan ve kan esasına dayanan aileyi (oguş), aileler aşireti (uruk), aşiretler boyu (bod) ve boylar da kavmi (bodun) meydana getirmektedir.⁵⁹ Neticede Avrasya bozkırları ve yakınlarında yaşayan her konar-göçer kavim bir ülke, memlekette (il) yerleşimcilerdir. Meşhur İslam alimi İbn Haldun da Mukaddimesinde bedeviler arasındaki bu nesep bağının önemine dikkat çekmektedir. Nitekim müellifin aktardığı üzere bu kabilelerin içerisinde hane halkının birbirlerine

⁵² Nikolai A. Bokovenko, "History of Studies and the Main Problems in the Archaeology of Southern Siberia During the Scythian Period", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, ed. Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov ve Leonid T. Yablonsky, Berkeley: Zinat Press, 1995, s. 255.

⁵³ Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, s. 137.

⁵⁴ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 22.

⁵⁵ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 22.

⁵⁶ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 22.

⁵⁷ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 23.

⁵⁸ Barfield, *The Perilous Frontier*, s. 23.

⁵⁹ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 227.

zulmetmesinin önüne geçen kişinin yine bu kabilenin içindeki herkesin saygı duyduğu ortak bir figür olduğu ve dışarıdan gelecek hücumlara karşı kabile mensuplarının engel olabilmesi için aynı nesepten neşet etmiş olmaları gerektiği olup aksi takdirde yardım çağrılarına gelecek cevapların azalacağı gerçeğidir.⁶⁰

1.4. KARAHANLI KAYNAKLARINDA KONAR-GÖÇERLİK

Karahanlı Devletinin algısında konar-göçerlik meselesi devletin içinde bulunduğu dönem ve siyasi hadiselerle göre dinamik ve değişken bir yapıya sahip olsa bile Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib'in naklettiği bilgilerden eğitilmiş oldukları bariz olan her iki şahsın da Türk kültürü ve gelenekleri açısından konar-göçerliğin önemini farkında oldukları görülmektedir. Bahsi geçtiği üzere Kaşgarlı Mahmud'un kargı salmaktaki hünerini dillendirmesi silah tutmasını bilen konar-göçer kültürünün faziletlerindendir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud bozkırlarda seyahat ederek bu konar-göçer kavimlerin lehçelerini öğrendiği bilgisini gururlu bir şekilde okuyucuya aktarmaktadır. Müellifin her ne kadar sarayda eğitim ve öğretimine tâbi tutulup iyi bir tahsil sahibi olduğu belli olsa bile kendisinin konar-göçer kültürüne ayrı bir önem verdiği eserinde görülmektedir. Bunun en bariz örneklerinden biri de Kaşgarlı sözlüğünde Karahanlı coğrafyasını aktarırken sadece şehirler ve kasabalar gibi meskenlerin haricinde ülke içindeki önemli yaylak ve kışlak alanların adını okuyucuya aktarmaktadır. Bu yaylak ve kışlaklar ikinci bölümde zikredilecektir.

Karahanlı algısında konar-göçerliğin saf ve arkaik Türk kültürünü temsil ettiğinin en güzel örneklerinden biri Kaşgarlı Mahmud'un kitabının giriş kısmında Türk lehçeleri üzerinden verdiği bilgilerdir. Müellif burada en yalın Türk lehçelerini konuşan kavimlerin niteliklerini sıralamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu nitelikleri taşıyan Türk kavimleri İranlılarla karışmayan, farklı ülkelere yerleşmeyen, iki dilli olmayan ve şehir halkları ile karışmayanlar olup Soğdak, Kençek ve Argu kavimleri bu nitelikleri kaybetmiştir.⁶¹ Her ne kadar Soğdak ve Kençek kavimleri özünde Türk olmasalar bile Kaşgarlı Mahmud burada alenî bir biçimde yerleşiklerle karışmanın Türkçeyi bozacağı hususuna dikkat çekmekte olup ona göre bu konuda hassas olmayan kavimlerin lehçelerinde bir rikkat, yani incelik ve yuvarlama söz konusudur.⁶² Kaşgarlı Mahmud lehçeler mevzusunda yerleşik ve konar-göçer ayrımına fazlası ile dikkat çekerek akabinde Türk lehçelerini teker teker detaylandırdığı kısımda bunları yerleşik olanlar ve konar-göçer olanlar olarak iki gruba ayırmıştır.⁶³

Kaşgarlı Mahmud Türk lehçeleri üzerinden konar-göçerliğin Türk kültürü için önemini ifade ettikten sonra eserinin sözlük kısmında bazı maddelerde

⁶⁰ İbn-i Haldûn, *Mukaddime I*, çev. Halil Kendir, Ankara: Yeni Şafak, 2004, s. 170.

⁶¹ Kaşgarlı, *Divânü Lüğâtî't-Türk*, s. 22.

⁶² Kaşgarlı, *Divânü Lüğâtî't-Türk*, s. 22.

⁶³ Kaşgarlı, *Divânü Lüğâtî't-Türk*, s. 23.

konar-göçer kültür ile ilgili bilgileri okuyucuya aktarmaktadır. Nitekim bars (pars) maddesinde on iki hayvanlı Türk takviminin icadından ve detayları hakkında önemli bilgiler veren müellif burada henüz Müslüman olmamış konar-göçer Türk kavimlerinin yılı üç mevsime bölerek her üç aylık döneme bir ad verildiğini bildirmekte ve bunlardan oğlak, ulu oğlak ve ulu ayların isimlerini verdikten sonra diğerlerinin adlarının vermeden maddeyi sonlandırmaktadır.⁶⁴ Başka bir madde içerisinde de her ne kadar Karahanlılar hakkında olmasa bile Kaşgarlı Oğuzların memleketleri içerisindeki göçmeyen ve seferlere katılmayan zümreye tembel anlamında yatuk ismini taktığını söylemektedir.⁶⁵

Bir diğer ilginç madde ise eserde bulunan Türkmen maddesidir. Maddede Zülkarneyn'in Türkistan bölgesine gelmesini ve bunun sonucunda Oğuz ve Türkmen kavminin ortaya çıkış efsanesini dile getiren Kaşgarlı Mahmud burada dikkat çeken bir cümle kurmaktadır. Kaşgarlı burada rivayetin geçtiği dönem için bu devirde Talas, Sayram ve Balasagun gibi şehirlerin henüz inşa edilmemiş olduğunu ve o devirde Türk halkının tamamen konar-göçer olduğunu vurgulayarak ifade etmektedir.⁶⁶ Mamafih müellifin burada kullandığı ifadelerden Karahanlı Devletindeki ileri gelen şahısların her ne kadar kendi devirlerinde yerleşik kültüre veya saray kültürüne aşina olsalar bile Karahanlı Devletini inşa eden Türk kavim ve kabilelerinin özlerinde konar-göçer kökenlere sahip olduklarını hala hafızalarında muhafaza ettikleri hakikati ortaya çıkmaktadır.

Bundan yola çıkarak Kaşgarlı Mahmud'un kaleme aldığı telif eserinde Karahanlı halkının üzerindeki İslamî tesirlerden ziyade kitap içinde eski Türk kültürüne daha fazla yer vermesi şaşırtıcı değildir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud'un konar-göçer bir yapıya sahip olan eski Türk kültürüne verdiği önem eserinde çarpıcı bir şekilde görülmektedir. Bu hususta kitapta dikkat çeken unsurlardan biri de dindar bir Müslüman olan Kaşgarlı Mahmud'un eseri içerisinde Budist Uygurlar ve Buda hakkında ağır ifadeler kullanmasına rağmen Umay maddesinde ise "Umay'a tapan kimse çocuk sahibi olur" atasözünde kadınların bunu iyi bir alamet olarak kabul ettiği bilgisini vermenin haricinde herhangi bir yorum yapmaktan kendini alıkoymasındır.⁶⁷ Malum olduğu üzere Umay İslam öncesi Türkler için önemli bir figürdür. Nitekim İkinci Göktürk Devletinin meşhur hükümdarı Bilge Kağan (ö. 734) kardeşi Kül Tigin için dikilen abidede annesini Umay'a benzetmektedir.⁶⁸

Karahanlı Devletinin konar-göçer algısı hakkında önemli bilgiler veren diğer müellif ise *Kutadgu Bilig* eseri ile bilinen Yusuf Has Hacib adlı Karahanlı

⁶⁴ Kâşgarlı, *Divânü Lüğâtî't-Türk*, s. 174.

⁶⁵ Kâşgarlı, *Divânü Lüğâtî't-Türk*, s. 675.

⁶⁶ Kâşgarlı, *Divânü Lüğâtî't-Türk*, s. 607.

⁶⁷ Kâşgarlı, *Divânü Lüğâtî't-Türk*, s. 621.

⁶⁸ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998, s. 47.

Devlet adamıdır. Yusuf'un eseri siyasetname ve nasihatname türlerinde yazılmış manzume bir eser olup Yusuf burada Karahanlı Devletinin saray ve sosyal dokusu hakkında okuyucuya önemli bilgiler aktarmaktadır. Karahanlı Devletindeki avam tabakası (kara bodun) ile nasıl iletişim kurulması gerektiğini dile getiren Yusuf, bu tabakayı da kendi içerisinde farklı zümrelere bölmektedir. Bunlar sırası ile Ali soylular (Aleviler), bilge alimler, otacılar, efsuncular (Muazzimler), rüya tabircileri (Tüş Yorguçlar), müneccimler (Yulduzçılar), şairler, çiftçiler (Tarıgçılar), tacirler (Satıgçılar), hayvancılar (İgdişçiler), zanaatkarlar (Uzlar) ve fakirler (Çıgaylar) olmak üzere toplam on iki zümreden oluşmaktadır.

Burada konar-göçer zümreyi Yusuf Has Hacib'in İgdişçiler olarak adlandırdığı hayvancılar karşılamaktadır. Yusuf'un aktardığına göre gizlisi saklısı olmayan dürüst ve hiç kimseye yük olmayan konar-göçerler Karahanlı toplumunda yiyeceğin, kıyafetin ve orduda kullanılacak olan hayvanların sağlayıcılarıdır.⁶⁹ Nitekim haneye refah ve huzur getiren kımız, süt, yün, yağ, yoğurt, peynir ve keçe gibi daha nice ürünün kaynağını bu konar-göçerler oluşturmakta olup müellif bunların çok faydalı insanlar olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰ Neticede hileden uzak olan bu zümreye katılıp karışmak ve ne isterlerse vermek ve gerektiğinde de almak icap etmekle beraber bunlarla iyi ilişki içinde olmak gerektiği nasihati de verilmektedir.⁷¹ Mamafih Yusuf Has Hacib'in verdiği bilgi ve öğütlerden konar-göçerlerin Karahanlı Devleti içerisinde önemli bir yere sahip olduğu ve bunlarla karşılıklı olarak ihtiyaçların giderilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Tüm bunlara rağmen Yusuf Has Hacib bu zümreyi yermekten de çekinmez. Müellif konar-göçerlerin görgüsüz, kaba ve cahil olmalarının yanı sıra bunların hareket ve tavırlarında dikkatsiz ve usulsüz olduğunu belirterek onlara iyi sözler söylemesinin icap ettiğini ancak bunlarla dostluktan da kaçınılması gerektiğini belirtmektedir.⁷² Netice olarak Yusuf Has Hacib konar-göçer kabilelerin üreticilikleri ile Karahanlı Devletinde ve ordusunda kilit rol oynadıklarını belirtmektedir. Ancak daha sonraki tarihlerde Osmanlı gibi diğer Türk devletlerindeki müelliflerin yazdıklarında da gözlemlenebildiği gibi konar-göçer zümrelerin Karahanlı Devletinin saraylıları arasında da çok fazla içli ve dışlı olunmaması gereken cahil ve görgüsüz bir tayfa olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır.⁷³

Kutadgu Bilig'e geri dönülecek olursa Yusuf Has Hacib aslen eserinde dört ana karakterin aralarında geçen münazaralar üzerinden okuyucuya

⁶⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008, s. 765.

⁷⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 765.

⁷¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 765.

⁷² Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 765.

⁷³ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 765.

nasihatlerini aktarmaktadır. Burada alegori üzerinden hükümdar Kün-Togdı doğruluğu, vezir Ay-Toldı mutluluğu, vezirin oğlu Ögdülmiş aklı ve vezirin kardeşi Odgurmuş ise kanaati temsil etmekte olup müellif tüm kitabını bu dört karakter üzerine inşa etmiştir.⁷⁴ Burada hayvancılar hakkında bahsedilen düşünceler haricinde konar-göçer kültürle ilgili malumatlar az olmakla birlikte eski Türk devrinde görülen bazı geleneklerin devam ettiği de görülmektedir. Bunlardan biri şüphesiz Ay-Toldı karakterinin eski Türkler arasındaki varlığı bilinen kut inancı ile alakalıdır. Nitekim kutun sürekli hareket halindeki bir aya benzediğini söyleyen Ay-Toldı kutun kararsız ve dönek yapısını vurgulayarak devlet sahibi hükümdarların bu olguya sırt yaslayarak ülkelerini idare etmemeleri gerektiğini ifade eder.⁷⁵ Malum üzere konar-göçer Türk kavimleri için önemli bir olgu olan kut inancının bu hususta Karahanlılar arasında da devam ettiği bariz bir şekilde görülmekle beraber müellifin aktardığı bilgilere göre bu dönemde yeni düzene geçiş ile birlikte etkisinin sınırlandırıldığı görülmektedir.

Daha sonraki hadiselerde ise Ay-Toldı ölüm döşeginde hükümdara nasihatler içeren bir vasiyetname yazmıştır. Nitekim Ay-Toldı burada halkı koyun, beyi de çobana benzetmiş ve hükümdara koyunlarına karşı merhametli olup onları kurtlara karşı muhafaza etmesini istemiştir.⁷⁶ Bir başka benzetmede ise Ögdülmiş kutu göç atına benzeterek onun sürekli göçüp gittiğini ve tutulması isteniyorsa da alçakgönüllü olmak gerektiğini ifade etmektedir.⁷⁷ Ek olarak bozkır coğrafyasında meskun olan konar-göçer kavimler için soy ve kanın önemi bilinmekle birlikte eserde bu doğrultuda birçok ifade bulunmaktadır. Nitekim Yusuf Has Hacib eserinde birçok kez asil soyun üstünlüğünü vurgulamakla kalmayıp aynı zamanda bazı kısımlarda belli faziletlerin soydan geldiğini de söylemekten çekinmemiştir.

Bir başka kısımda ise Ögdülmiş kendini her şeyden soyutlayıp inzivaya çekilen akrabası Odgurmuş'ı hükümdarın maiyetine dahil edebilmek için ayağına gidip onu ikna etmeye çalıştığı sırada insanın evlenip çocuk sahibi olması gerektiğini ve oğulsuzdur lafının insan için hakaret olduğunu dile getirmektedir.⁷⁸ Bu hususta Ögdülmiş tarafından söylenen bu söz konar-göçer Oğuzları anlatan Dede Korkut kitabındaki Dirse Han Oğlu Boğaç Han hikayesi ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Nitekim hikayede Bayındır Han yılda bir düzenlediği toyda oğlu olan beyler için ak otağ, kızı olanlar için kızıl otağ ve çocuğu olmayanlar için de kara otağ diktirerek çocuk sahibi olmayanların Allah tarafından hor görüldüğünü söylemiştir.⁷⁹ Netice olarak Kutadgu Bilig'de konar-

⁷⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 71.

⁷⁵ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 197.

⁷⁶ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 317.

⁷⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 361.

⁷⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, s. 603.

⁷⁹ Tufan Gündüz, *Dede Korkut Destanları*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019, s. 17.

göçer kültürü ile alakalı çok fazla malumat verilmemesine rağmen metnin katmanları arasında bazı bilgi kırıntıları göze çarpmaktadır.

Netice itibariyle Karahanlı ana kaynaklarında Türk konar-göçer kültürü ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud eserini İslam dünyasına entegre olmakta olan Türklerin lisanını Araplara öğretmek için telif ettiğinden *Divanu Lügati't-Türk*'te konar-göçer Türk coğrafyası ve ananeleri hakkında okuyucuya önemli malumatlar aktarmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kaşgarlı Mahmud'un eseri Yusuf Has Hacib tarafından telif edilen eserden farklıdır. Çünkü siyasetname ve nasihatname türünde yazılan *Kutadgu Bilig* bu tür genel malumatlardan ziyade daha spesifik bir bakış açısından bilgiler ihtiva etmektedir. Nitekim Yusuf Has Hacib bu eseri aynı zamanda İslamî bir kimliği tamamlama aşamasında olan Karahanlı toplumuna -ki buna hayvancılar sınıfındaki konar-göçerler de dahil- yerleşik saray kültürü ve etiğini aşlamak için kaleme almıştır. Mamafih Kaşgarlı Mahmud konar-göçer kültürünü tarif ederken Yusuf Has Hacib bu kültürü terbiye etmeye çalışmıştır. Nitekim Yusuf'un eserine bakıldığında Karahanlıların artık sofistike bir saray kültürüne sahip olduğu görülmekle birlikte bu kültürün konar-göçer zümrelerle gerginlikler yaşadığı ve her iki tarafından mevcut sistem içerisinde birbirlerine söz geçirmeye çalıştığı gözlemlenmektedir.

2. KARAHANLI DEVLETİNİN COĞRAFYASI

Karahanlı Devleti Türkistan sahasında kurulmuş ve bu sahada askeri faaliyetler göstermiştir. Bugün literatürde Maverâünnehir, Kazak Bozkırları ve Hazar'ın doğu kıyıları Batı Türkistan olarak geçer. Öbür taraftan bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesini oluşturan Tarım, Turfan ve Cungar havzaları da Doğu Türkistan olarak bilinmektedir. Bozkır, çöl bölgeleri ve dağlık bölgelerden oluşan Orta Asya coğrafyasında kuzey taraflarından güneye ve dağlık bölgelerden düzlük yerlere doğru artan yüksek kuraklığın etkili olduğu yoğun karasal iklim hakimdir.⁸⁰ Bu coğrafyada, doğuda Mançurya'dan başlayıp batıda Ukrayna'ya kadar uzanan, bozkır sahası daha ziyade Aral Göl'ü, Seyhun ırmağı ve Tanrı Dağlarının kuzeyinde olup bozkırların kuzeyinde orman bozkırları daha kuzeye gittikçe tayga ormanlarına dönüşmektedir.⁸¹ Nitekim Orta Asya coğrafyasındaki bozkır sahaları İslam coğrafyacılarının tasvir ettikleri Türkistan sahasına ve de önceleri "Mefazat el-Guziyye", akabinde de "Deşt-i Kıpçak" olarak adlandırdıkları Oğuz-Kıpçak bozkırlarına tekabül etmektedir. Bozkır kuşağının güneyinde ise Türkistan coğrafyasında en geniş alanı kaplayan Karakum, Kızılkum ve Taklamakan gibi üç büyük çölün yanında Üstyurt gibi daha küçük kurak alanlarda yer almaktadır.⁸²

Bu coğrafyadaki en büyük ve önemli nehirler Doğu Türkistan'da bulunan Tarım nehri ile Batı Türkistan'da bulunan Seyhun ve Ceyhun nehirleridir. Ancak Çu ve İli nehirleri gibi başka önemli nehirlerin varlığının yanı sıra çok sayıda küçük nehirlerde bulunmaktadır. Bu üç büyük nehirlerden Seyhun ve Ceyhun bahar ve yaz aylarında Tanrı Dağları ve Pamirlerdeki kar ve buz kütlelerinin erimesinden beslenip Aral Gölü'ne akarken doğudaki Tarım ırmağı da benzer bir şekilde kolları vasıtasıyla bahsi geçen dağlara ek olarak güneydeki Kunlun Dağlarından beslenip Tarım Havzasının güneyinde yer alan Lop-nur Gölü'ne akar.⁸³

Türkistan'ın büyük çoğunluğunu meydana getiren çöl kuşağında verimliliğiyle bilinen sarı lös toprağı yoğun olmasına rağmen aşırı kurak iklimin etkisiyle ziraî faaliyetler ancak beşerî sulama kanallarının inşasıyla gerçekleştirilebilmektedir.⁸⁴ Nitekim bu kuşakta bulunan Maverâünnehir ve Tarım Havzasındaki meskûn kültürler ancak bu şekilde yaşama tutunabilmiştir. Bu bölgede inşa edilen vaha şehir-devletleri aynı zamanda Orta Asya sahasındaki en önemli kültür merkezleri haline gelmiştir. Öbür taraftan kuzeydeki bozkır kuşağında ise hayvancılıkla meşgul çobanlar egemen olmuştur

⁸⁰ Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden: Brill, 2003, s. 2.

⁸¹ Bregel, *Atlas of Central Asia*, s. 2.

⁸² Bregel, *Atlas of Central Asia*, s. 2.

⁸³ Bregel, *Atlas of Central Asia*, s. 2.

⁸⁴ Bregel, *Atlas of Central Asia*, s. 2.

ancak bu iki kuşaktaki yerleşik ve konar-göçer ayrımı çoğu zaman ezeli ve ebedi bir rekabetten ziyade tamamlayıcı bir unsur olmuştur.⁸⁵ Bu ilişkiye verilebilecek en iyi örnekler Türk kavimleriyle Soğdların ve daha sonra Taciklerin karşılıklı münasebetleridir.

Jeolojik ve iklimsel vaziyetin yanı sıra Orta Asya coğrafyası geleneksel olarak üç kültürel merkezden oluşmaktadır.⁸⁶ Bunlardan Birincisi kaynağını Pamir ve Tanrı Dağlarından alarak Aral Göl'üne dökülen Seyhun (Siriderya) ve Ceyhun (Amuderya) nehirlerinin arasında kalan bölgedir. Nitekim Ceyhun kıyılarına gelen Araplar nehrin ötesini kastederek bölgeye Maveräünnehir adını vermişlerdir. İkinci kültürel merkez de Seyhun ırmağının doğusundan başlayıp Tanrı Dağları ile Balkaş Göl'ü arasında kalan ve Talas, Çu ve İli gibi nehirleri kapsayan Yedisu bölgesidir. Otrar, Balasagun ve Talas gibi önemli şehirleri de barındıran bu bölge Moğol fetihleri esnasında büyük ölçüde tahribata uğramıştır.⁸⁷ Üçüncü kültürel merkez de bahsi geçen her iki bölgenin de kuzeyinde kalan ve İdil ırmağından Altay Dağları'na uzanan Avrasya bozkırlarıdır. Bu bölge göçebe ve konar-göçer çobanların meskûn olduğu sahadır.

Şekil 1. Maveräünnehir, Yedisu ve Tarım Havzaları.

Bu üç kültürel merkezin haricinde Orta Asya için önemli olan ancak modern dönemdeki siyasi ve askeri hadiselerin neticesinde bu coğrafyadan kopmuş üç önemli bölge daha bulunmaktadır.⁸⁸ Bunlardan birincisi bugün İran'ın kuzeydoğusu, Afganistan'ın kuzeybatısı ve Türkmenistan'ın doğu kısımlarını kapsayan Horasan'dır. Nitekim Ceyhun nehrinin güneyinde kalan bu

⁸⁵ Bregel, *Atlas of Central Asia*, s. 2.

⁸⁶ Rafis Abazov, *Orta Asya'nın Muhtasar Tarih Atlası*, çev. Yayha Kemal Taştan, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022, s. 10.

⁸⁷ Abazov, *Tarih Atlası*, s. 10.

⁸⁸ Abazov, *Tarih Atlası*, s. 10.

bölge Herat, Nişabur ve Merv gibi önemli şehirleri bünyesinde bulundurmaktadır. Diğer iki bölge de Tanrı Dağları'nın doğusundaki Tarım nehrini içinde barındıran Tarım Havzası ve Yedisu Havzasının doğusunda kalan buradan Güney Sibirya ve Moğolistan'a kadar uzanan Cungar bozkırlarıdır. Mamafih çalışmanın kapsadığı bölgeler Karahanlı Devletinin bünyesinde barındırdığı Yedisu, Maveräünnehir ve Tarım böğlerinden meydana gelmektedir.

2.1. YEDİSU HAVZASI

2.1.1 YEDİSU HAVZASININ COĞRAFYASI

Yedisu havzası Karahanlı Devletini meydana getiren konar-göçer kavimlerin bu hayat tarzını icra ettiği bölgedir. Bu sebeple devlet bu bölgede neşet etmiştir demek abartılı bir ifade olmayacaktır. Balkaş Gölü'nün güneyi ve Tanrı Dağlarının kuzeyi olarak tanımlanabilecek bir bölge olan Yedisu adını civardaki Türki dillerden İli, Karatal, Lepsi ve Aksu gibi toplamdaki yedi nehirden almaktadır. Nitekim bu bölgenin güneybatısını Maveräünnehir, güneyini Tarım Havzası ve doğusunu Cungar Havzası oluşturmaktadır. Bu bölgenin büyük çoğunluğu bugün Kazakistan coğrafyası içinde kalmasına rağmen bir kısmı Kırgızistan ve Çin'in Sincan Uygur Özerk Bölgesi içinde bulunmaktadır.

Yedisu bölgesi Tanrı Dağlarındaki kısa yazlar ve yüksek yağış miktarıyla geçen karlı iklim, dağ eteklerindeki ılıman karasal iklim ve bozkır bölgesindeki sıcak yazlar, soğuk kışlar ve düşük yağış miktarlarıyla geçen sert karasal iklim olmak üzere üç iklim bölgesinden meydana gelmektedir.⁸⁹ Nitekim bu bölge tarihî süreçte Maveräünnehir ve Tarım Havzasının aksine bozkır kuşağında olduğu için diğer iki bölgenin aksine konar-göçer çobanların daha yoğun bir şekilde mesken tuttuğu bir bölge olmuştur. Yedisu bölgesinin coğrafi özellikleri bölge hakkında malumat veren Çinliler tarafından da dile getirilmiştir. Bölgeye Vusun kavmini ziyarete giden Çinliler düz ve otsu olarak nitelendirdikleri bölgede konar-göçer meskenlerinin daha ziyade bölgedeki ovalık yerler olduğunu ve ilaveten soğuk ve yağmurlu bölgedeki dağlarda iğne yapraklı ormanların da mevcudiyetinden bahsetmektedir.⁹⁰ Neticede bozkır kuşağının bir parçası olan Yedisu bölgesi eski dönemlerden bu yana konar-göçer kavimler için cazip bir yer olmuştur.

Balkaş Göl'ü ile Tanrı Dağları arasında kalan bu bölgede Isık Göl ile Çu ve İli gibi önemli ırmaklar bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un da belirttiği üzere Yedisu bölgesinde Argu ve Kayas gibi meskenler haricinde birçok şehir de

⁸⁹ Anton Gass, "Early Iron Age Burials in Southeastern Zhetysay: The Geoarchaeological Evidence", *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 39/3 (2011), s. 58.

⁹⁰ Wilhelm Barthold, *Türkistan Halklarının Tarihi*, çev. Gülnisa Aynakulova, Ankara: Astana Yayınları, 2018, s. 109.

bulunmaktadır. Bunlardan özellikle Suyab ile Balasagun ayrı bir öneme sahiptir. Bu şehirler Isık Göl'ün kuzeyinde ve Çu nehrinin kıyılarında olup tarihî süreçte Yedisu bölgesinin siyasî merkezi konumunda olan kurucu güç merkezleri olmuştur. Nitekim Batı Göktürk, Türgeş, Karahanlı ve Kara-Kitan devletleri sırası ile bu şehirleri merkezleri olarak seçmiştir. Bu sebeple Suyab-Balasagun ikilisi için Yedisu bölgesinin İstanbul'u gibi bir benzetme yapmak abartıya kaçmayacaktır. Çünkü Yedisu bölgesinde meskun olan güç tüm bölgeye hükmedip nüfuz alanını dışarıya genişletmek istediği takdirde Suyab-Balasagun şehirlerinin ilhak edilmesi coğrafî bir zorunluluktur. Netice olarak bölgeye gelen Kitanlar da Karahanlı başkenti olan Balasagun şehrini ilhak edince burayı kendi merkezleri olarak bellemişlerdir.

2.1.2. YEDİSU HAVZASININ SİYASÎ VE İKTİSADÎ TARİHİ

Bölgede varlığı bilinen ilk kavimler Saka, Yüe-chih ve Vusun halklarıdır. En erken tarihlerde Kansu ve Çinghay bölgelerinde meskûn olan Vusun ve Yüe-chih kavimleri arasında, yaklaşık M.Ö. 133-129 tarihleri arasında meydana gelen çatışmalar sonucu ve Yüe-chih saldırısı neticesinde Vusun hükümdarı ölmüş ancak daha sonra ölen hükümdarın Hunlar tarafından yetiştirilen küçük oğlu Hunlardan izin alarak Yüe-chih kavmini batıdaki Yedisu bölgesine sürerek onların buradan Saka kavmini çıkarmasına neden olmuştur.⁹¹ Mamafih bu göç hareketi esnasında Vusun kavmi de Yüe-chih kavmini daha da batıya iterek Yedisu bölgesine gelmiş ve burada muhtemelen Isık Göl'ün güneydoğu kıyılarında yer alan Çigu isimli bir baş karargah inşa etmiştir.⁹² İli vadisinin kıyılarına yerleşen Vusun kavmi yaklaşık otuz yıl sonrada bölgeyi terk ederek bugünkü Afganistan'ın kuzey kısmını oluşturan Baktriya veya daha sonraki adıyla Toharistan bölgesine yerleşmiştir.⁹³

Bahsi geçen hadiselerin akabinde Yedisu bölgesine Hun kabileleri gelmiştir. Hunlar 48 yılında kuzey ve güney olmak üzere iki gruba ayrılınca güneyde meskûn olanlar Çin'e tâbi olurken kuzey Hun kabileleri en nihayetinde İli vadisi ve Cungarya sahalarında egemen olup 155 yılında doğundan gelen Siyenpi kavmi tarafından yıkılınca kadar bölgede Çin'le mücadele etmiştir.⁹⁴ Hunların mağlup olmasından sonra bölgede bir süre boyunca Çinli kaynakların Yuepan olarak zikrettiği Hun kalıntıları varlığını sürdürmüştür.⁹⁵ Yedisu bölgesinin tam anlamıyla Türklerin eline geçmesi 6. yüzyılda Göktürk Devletinin ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiştir. Göktürk Devleti 581 yılında Taspar Kağan'ın

⁹¹ Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018, s. 66.

⁹² Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 109

⁹³ Hakan Aydemir, "The Reconstruction of The Name Yuezhi 月氏 / 月支", *International Journal of Old Uyghur Studies*, 1/2 (2019) s. 261.

⁹⁴ Bregel, *Atlas of Central Asia*, s. 10.

⁹⁵ Bregel, *Atlas of Central Asia*, s. 12.

ölümü üzerine doğu ve batı olmak üzere ikiye bölününce Yedisu bölgesi Batı Göktürk Devletinin merkezi haline gelmiştir.⁹⁶ Batı Göktürk Devletinin döneminde Fergana’da zuhur eden istikrarsız ortamdan ötürü ticaret yolunun kuzeye kayması sonucunda Yedisu Havzası Çinli ve Batı Asyalı tacirler için önemli bir merkez haline gelmiş ve başta kumaş olmak üzere çok çeşitli mallar ihraç edilmiştir.⁹⁷ Nitekim bu dönemde Semerkant üzerinden yola koyulan kişiler Taşkent üzerinden Yedisu ve Çu nehrine vararak Isık Göl’ün güney kıyılarını takip ederek Aksu’ya geçerlerdi.⁹⁸

Artık sekizinci yüzyıla gelindiğinde Maverâünnehir meskunu göçmenler tarafından Çu vadisine tarım kültürünün getirildiği ve neticede iki sahanın giyim, yazı ve dil gibi alanlarda bir kültürel bütünlük sağladığı bilinmektedir.⁹⁹ Burada meskûn olan halkın bir kısmı zirai bir kısmı da ticari faaliyetlerle meşgulken ticaretin merkezi Türk Kağan’ının ordugahı olan ve daha sonra İslam müellifleri tarafından Suyab olarak kaleme alınan kentti.¹⁰⁰ Neticede yedinci yüzyılın ilk yarısında Batı Göktürk Devletinin boylarını oluşturan On-ok boyları ikiye ayrılarak Çu nehrinin iki yakasına yerleşti ve akabinde devlet İli nehrinin sınırı oluşturduğu iki yeni devlete bölündü.¹⁰¹ Sekizinci yüzyılın ilk yarısında Çu ve İli nehirleri arasında bahsi geçen boylardan biri olan Türgeş kabilesi Göktürk Kağanları olan Aşina ailesinin yerini alarak ana ordugahı Suyab şehrinde küçük ordugahıysa İli nehri kıyılarında tutarak Göktürk geleneğini miras almışlardır.¹⁰² Nitekim altıncı yüzyılda inşa edilip Batı Göktürk Devletinin başkenti olan Suyab haricindeki yerleşim yerleri ilk dönemlerde basit kalmalarına rağmen artık onuncu ve on birinci yüzyıllara gelindiğinde Çu ve Yedisu bölgesindeki şehirler hızla gelişim kaydetmeye başlamıştır.¹⁰³

⁹⁶ Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 115.

⁹⁷ Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 115.

⁹⁸ Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 116.

⁹⁹ Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 116.

¹⁰⁰ Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 117.

¹⁰¹ Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 118.

¹⁰² Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 118.

¹⁰³ Yılmaz Can, “Anadolu Öncesi Türk Kenti”, *Türkler*, c. III, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 151.

Şekil 2. Maveraünnehir, Yedisu ve Tarım Havzaları Nehirleri.

Bu nedenlerle birlikte Karahanlı Devletinin temelleri Yedisu bölgesine Balasagun merkezinden meydana gelmiştir. Sonraki yıllarda devletin merkezi Kaşgar'a kaysa bile Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı bilgilere göre devletin içindeki konar-göçer Karluk, Çiğil, Tuhsı ve Yağma zümreleri büyük çoğunlukla yine Yedisu bölgesinde mesken tutmuşlardır. Ancak genel durumun aksine bu bölgeler içinde istisnai yerlerinde var olduğunu unutmamak gerekir. Nitekim Yedisu bölgesindeki dağ eteklerinin zengin toprağı ve ılıman kışları sayesinde bu arazilerde sulama kanallarının yardımıyla tarım yapılabildiğı de bilinmektedir.¹⁰⁴ Benzer şekilde kurak yapısına rağmen Maveraünnehir ve Tarım Havzasına göçen konar-göçer Türk kavimlerinin varlığı da bilinmektedir. Kabaca konar-göçer yaşama müsait Yedisu bölgesinde tarıma müsaade eden araziler olduğu gibi Maveraünnehir ve Tarım Havzasında da konar-göçer yaşama müsaade eden araziler bulunmaktadır. Nitekim bu bölgeler tarihî süreçte Yedisu'dan gelen bu göç dalgaları sayesinde Türkleşmiştir.

Son olarak bahsedilmesi gereken bir başka husus ise Yedisu bölgesi hakkındaki tarihi bilgiler göreceli olarak azdır. Bunun en temel sebeplerinden biri Maveraünnehir bölgesi daha erken tarihlerde Darü'l-İslam hudutlarına dahil olduğu için bölge hakkında Müslüman coğrafyacılar ve seyyahlar önemli bilgiler kaydederken benzer bir biçimde Çinli katipler ve hacılar da Batı Bölgeleri olarak adlandırdığı Tarım Havzası hakkında da yine önemli bilgiler kaydetmiştir. Bu iki bölgenin aksine bozkır sahası ile entegre olan Yedisu bölgesi hakkında yazılı kaynaklar daha nadirdir. Nitekim bu bölge hakkında yazılı eserler bölgenin İslam dünyasının bir parçası haline gelmesi ile artış göstermiştir. Mamafih konar-göçer kavimler yoğun olduğu için erken tarihlerdeki bölge hakkındaki birincil kaynakların büyük çoğunluğu Yedisu sahasının yerleşik komşuları tarafından

¹⁰⁴ Gass, "Southeastern Zhetysu", s. 58.

kaleme alınmıştır. Bu nedenle Yedisu bölgesindeki yerleşim yerleri hakkındaki malumatlar daha muğlak kalmaktadır.

Bahsi geçen sebeplerden dolayı Karahanlı Devletinin Yedisu bölgesindeki faaliyetleri muğlak olmakla birlikte bu hususta birçok önemli malumatı arkeolojik ve nümizmatik veriler ortaya koymaktadır. Nitekim bölgenin önemli merkezleri olan İsficab, Taraz, Barsgan ve Balasagun gibi şehirlerin darphanelerinde basılan paraların Yedisu bölgesindeki siyasi olayları aydınlattığı bilinmektedir. Netice olarak basılan bu paralar hükümdarlık alametlerinin başında geldiği için üzerlerindeki yazılarda bahsi geçen mekanlardaki hükümdarların adları ve metbuları gibi önemli bilgiler yer almaktadır. Bir diğer taraftan da bu paralar bölgedeki askeri faaliyetler hakkında da malumatlar vermektedir. Nitekim Karahanlılar gerçekleşen savaş ve galibiyetleri betimlemek için sıklıkla paraların üzerine silah resimleri eklemiştir.¹⁰⁵ Mamafih tüm bunlar sayesinde devletin Yedisu bölgesi içindeki içtimâî vaziyet ile birlikte hanedan mensupları arasındaki ilişkiler ve meydana gelen savaşlar hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

2.1.3. YEDİSU HAVZASININ MESKÛN YERLERİ

Yedisu Havzası hakkında bilgi veren önemli şahıslardan biri Hsüen-Tsang (ö. 664) adlı Çinli seyyahdır. Isık Göl'ü zikreden Hsüen-Tsang bu gölün etrafının tepelerle sarılmış olup birçok akarsu tarafından beslendiğini belirtmekte ve sert dalgalarla taşan gölün suyunun acımsı olmasına rağmen birçok su canlısının da burada yaşadığını ancak kimsenin bunları avlamadığını belirtmektedir.¹⁰⁶ Buradan da beş yüz li¹⁰⁷ [250 kilometre] kuzeybatıya gidildiğinde farklı ülkelerden tacirlerin bulunduğu ve seyyahın sadece Çu nehri şehri olarak adlandırdığı yere varılmakta olup bu yerin darı, buğday ve üzüm yetiştirmek için elverişli olduğu dile getirilmektedir.¹⁰⁸ Bahsi geçen şehrin Balasagun veya yakınındaki bir mesken olması muhtemel gözükmektedir. İklimi soğuk ve rüzgarlı olan bu meskenin batısında kendi yöneticilerine sahip onlarca izole şehir olmakta birlikte bunların hepsi Türklerin hakimiyeti altında bulunmaktadır.¹⁰⁹ Daha sonra Talas şehrine varan Hsüen-Tsang bu şehirde farklı ülkelerden gelen tacirlerin ikametgahı olmakla birlikte iklim ve mahsullerinin de Çu nehri şehri ile kabaca aynı olduğunu dile getirmektedir.¹¹⁰ Burasının iki li güneybatısında

¹⁰⁵ Michael Fedorov, "Qarākhānīd Coins as a Source for the History of Barskhān", *The Numismatic Chronicle* (1966-), 169 (2009), s. 284.

¹⁰⁶ Xuanzang, *The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions*, çev. Li Rongxi, Moraga, CA: BDK America 2016, s. 21.

¹⁰⁷ Bir li yaklaşık beş yüz metreye tekabül etmektedir.

¹⁰⁸ Xuanzang, *Western Regions*, s. 21.

¹⁰⁹ Xuanzang, *Western Regions*, s. 21.

¹¹⁰ Xuanzang, *Western Regions*, s. 22.

İsficab şehrine varan seyyah burasının iklim ve mahsul olarak Talas'tan daha üstün olduğunu ifade etmektedir.¹¹¹

Yedisu bölgesinin Maverâünnehir sınırına yakın olan yerleşim yerleri hakkında bilgi veren müelliflerden biri 9. yüzyılda "*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*" adlı eserini kaleme alan meşhur İslam coğrafyacısı İbn Hurdazbih'tir (ö. 912-13). Yedisu bölgesini tam anlamıyla eserine dahil etmemesine rağmen İbn Hurdazbih Maverâünnehir üzerinden Yedisu sahasına geçen yollar ve üzerlerindeki meskenleri zikretmiştir. Nitekim müellif bugün Taşkent olarak da bilinen Şaş'tan Sayram olarak da bilinen İsficab'a gidiş mesafesinin yaklaşık 13 fersah¹¹² [74 kilometre] olduğunu ve buradan da Talas'a olan mesafenin yaklaşık 26 fersah [148 kilometre] olduğunu aktarmaktadır.¹¹³ Akabinde Talas'tan Nûşecânü's-Süflâ'ya 3 fersah ve buradan da Kasraybâs adlı meskene 2 fersah olduğunu belirten müellif, zikrettiği ikinci yerin Cermiyye olarak da bilindiğini ve buranın Karluklar tarafından kışlak olarak kullanıldığını belirtir.¹¹⁴ İbn Hurdazbih Halaç kışlağının da bu bölgenin yakınlarında olduğunu belirttikten sonra akabinde sırasıyla buradan aralarında dörder fersah olacak şekilde sırasıyla Kûlşûb, Cûlşûb, zenginlerin meskeni olan Kûlân, büyük bir mesken olan Berka, akabinde yine büyük olan Esbera ve oradan da 8 fersah sonra büyük meskenlerden Nûzket, yine dörder fersah mesafe ile Harancûvan, Cûl ve en nihayetinde 7 fersah sonra Sarığ gelmektedir.¹¹⁵ Sarığ'dan 4 fersah mesafe sonra Türgeş Hakanının şehri gelmekte olup buradan 4 fersah sonra Nevâket, 3 fersah sonra Kubâl ve en nihayetinde de Çin hududunda bulunan ve kervanları Kubâl'den düz bir arazi üzerinden geçerek 15 günde vardıkları Nûşecânü'l-Ulyâ gelmektedir.¹¹⁶

İbn Hurdazbih'in metnine dayanarak Kudâme bin Cafer (ö. 948?) de telif ettiği "*Kitabu'l-Harac*" adlı eserinde benzer bilgiler verir. Ancak müellifin eseri bazı yeni detaylar ihtiva etmektedir. Müellif Taraz ve Kûlân arasındaki Kum (Cûlşûb?) adlı yerin kuzeyde bir yöre olduğunu ve buranın 2 fersah gerisinde Kimek hududu yakınlarında yılanların da olduğu kumlu ve çakıllı bir çölün varlığından bahseder.¹¹⁷ İlaveten Kûlşûb'un sağında yemişi ve sebzesi bol ve taze olan bir dağın varlığından bahseden müellif İbn Hurdazbih'in Türgeş Hakanının şehri olarak zikrettiği meskene Türk Hakanının köyü diyerek buradan sonra gelen yerleşim yerlerine yenilerini ekler.¹¹⁸ Nitekim Kudâme bin Cafer, hakanın

¹¹¹ Xuanzang, *Western Regions*, s. 22.

¹¹² Bir fersah yaklaşık beş kilometreye tekabül etmektedir.

¹¹³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008, s. 37.

¹¹⁴ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 38.

¹¹⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 38.

¹¹⁶ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 38.

¹¹⁷ Faruk Sümer, *Eski Türkler'de Şehircilik*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1984, s.72.

¹¹⁸ Sümer, *Eski Türkler*, s. 73.

meskeninden 2 fersah sonra K.rm.râv, ondan 2 fersah sonra Nevâket'in geldiğini ve onun akabinde de 2 fersah sonra yanında başka bir köy daha bulunan Penciket adlı büyük bir köyün geldiğini bildirir.¹¹⁹ Burada diğer bir ilginç husus ise İbn Hurdazbih'in Nevâket'in 3 fersah sonrasında Kubâl gelir demesine karşı Kudâme'nin Nevâket'in 2 fersah sonrasına Penciket'i koyup onun 2 fersah ötesine Suyab şehrini yerleştirip akabinde buranın Kubâl ve Sâğûr Kubâl adlı iki köyden oluştuğunu belirtmesidir.¹²⁰

İbn Hurdazbih burada Suyab adını zikretmemektedir. Kudâme, Suyab'ın ötesinde yine 15 günlük mesafe sonrasında Nûşecânü'l-Ulyâ adlı yere geldiğini dile getirirken ilaveten Türk ulaklarının bu mesafeyi 3 günde geçebildiklerini belirtir.¹²¹ Son olarak Faruk Sümer sıralamanın başında ve sonunda yer alan Nûşecânü's-Süflâ ve Nûşecânü'l-Ulyâ adlı yerleri sırasıyla Aşağı Barshan ve Yukarı Barshan olarak açıklarken hakan meskeni ve Nevâket arasında yer alan K.rm.râv adını Gerdizî'nin bahsettiği Kümbertketh'e ve *Hududü'l-Alem*'deki Kerminket'e tekabül ettiğini ve son olarak Suyab'ın köyü olan Sâğûr Kubâl adındaki ilk sözcüğün de aslında Sağun olduğu ve Balasagun adının da bahsi geçen köyden geldiğini ifade etmektedir.¹²²

Karahanlı Devletinin döneminde Yedisu bölgesi hakkında en önemli bilgileri ihtiva eden eser bilindiği üzere Kaşgarlı Mahmud'un (ö. 1090?) 1072 ve 1074 yılları arasında telif ettiği *Divanu Lügati't-Türk* adlı eseridir. Bu eserin girişinde Türk memleketlerini gezdiğini ve buralarda Türk lehçelerini öğrendiğini ifade eden yazar Yedisu bölgesindeki önemli yerleşim yerlerine de hem sözlük kısmında hem de meşhur haritasında yer vermiştir. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilere göre Yedisu bölgesinin batı tarafını müellifin hem bir ülke hem de yerleşik bir Türk kabilesi olarak zikrettiği Argu ülkesi oluşturmaktadır. Nitekim müellif eserin giriş kısmında lehçeleri kıyaslarken Argu ülkesinde meskûn Türkler için "İsficab ile Balasagun arasında uzanan Argu ülkesi" şeklinde bir cümle kurmuş ancak madde başında ise İsficab'ı Talas ile değiştirerek Argu kelimesinin kök anlamının da iki dağ arasında bulunan koyak olarak açıklamıştır.¹²³ İlaveten müellif Argu ülkesinde Udu Kend adlı bir şehrin, Qapuş adlı bir yerin ve Balu adlı bir kasabanın mevcudiyetinden bahsetmektedir.¹²⁴ Kaşgarlı yine Yedisu bölgesinin batı tarafında Çiğil adında bir ilçenin Talas yakınında bulunduğunu ve bahsi geçen bu boyun adını buradaki

¹¹⁹ Sümer, *Eski Türkler*, s. 73.

¹²⁰ Sümer, *Eski Türkler*, s. 73.

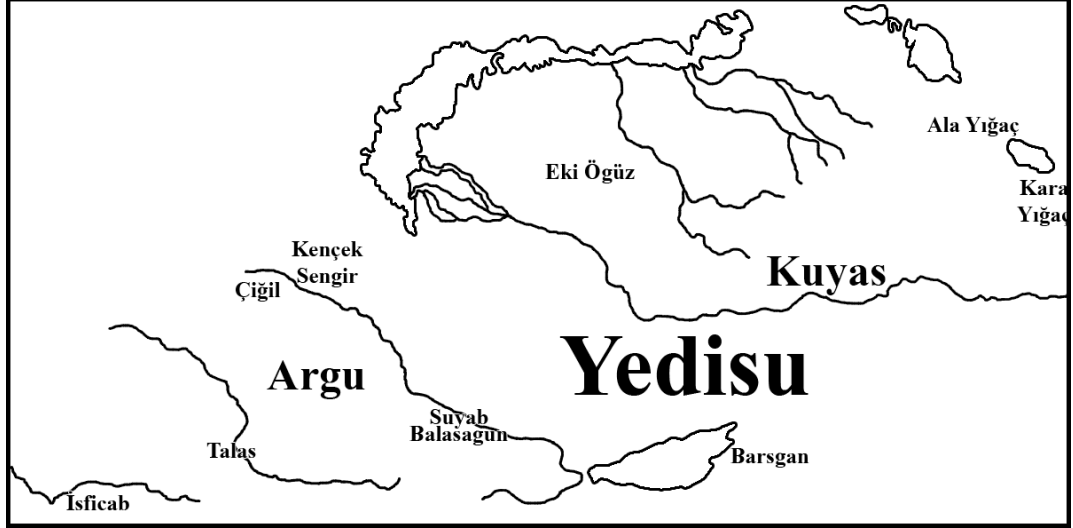
¹²¹ Sümer, *Eski Türkler*, s. 73.

¹²² Sümer, *Eski Türkler*, s. 72-75.

¹²³ Mahmûd al-Kashgarî, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Türk) I*, çev. Robert Dankoff ve James Kelly, Harvard: Harvard University Press, 1982, s. 84-151.

¹²⁴ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 122-284; Mahmûd al-Kashgarî, *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Türk) II*, çev. Robert Dankoff ve James Kelly, Harvard: Harvard University Press, 1984, s. 270.

aynı adı taşıyan kaleden aldığını belirtmektedir.¹²⁵ Talas sınırına yakın olarak atfedilen diğer farklı yerleşimler de müellifin Kıpçak sınırına yakındır dediği Kençek Sengir adlı yer ile Qarğalığ olarak kaydettiği bir kaledir.¹²⁶

Şekil 3. Yedisu Havzası.

Kaşgarlı Mahmud Karahanlı Devletinin önemli merkezlerinden biri olan Balasagun hakkında detaylı bilgiler vermese de bazı önemli bilgi kırıntılarını eserinde görmek mümkündür. Nitekim şehrin Kuz Ordu olarak da adlandırıldığını söyleyen müellif buranın yakınında Ordu ve Baqırlıg adında yerleşim yerlerinin olduğunu zikreder.¹²⁷ Bunların haricinde eserde şehrin yakınlarında Yün Arıq adlı bir yaylağın mevcudiyetinden bahsedilirken müellif Türkmen maddesinde Zülkarneyn'in çağdaşı olan Şu adlı Türk hakanının Balasagun yakınlarında Suyab kalesinin inşa ettiğini rivayet etmektedir.¹²⁸ Son olarak Kaşgarlı Balasagun ile Koçngar Başı adlı bir şehrin arasında Zanbı Art isimli bir geçidin ismini vermektedir.¹²⁹

Bir diğer önemli yerleşim yeri ise Isık Göl'ün yakınında olan Barsgan adlı yerdir. Kaşgarlı şehrin adını kurucusu olan Afrasiyab'ın oğlunun isminden veya başka bir rivayete göre burada Uygur hükümdarının atlarına bakan seyisinin adından geldiğini belirlemekle birlikte buranın yakınlarında Tez adlı bir yaylağın, Qara Sengir adlı bir yerin ve Yawgu adlı bir şehrin varlığından da bahseder.¹³⁰ Barsgan'ın doğusunda ise Tuhsı, Yağma ve Çigillerden bir bölüğün mesken

¹²⁵ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 301.

¹²⁶ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 357-386.

¹²⁷ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 148-367.

¹²⁸ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 222-362.

¹²⁹ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 375.

¹³⁰ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 164-211-265-364.

tuttuğu Qayâs adlı bir bölge bulunmakla birlikte burada Saplığ Qayas, Ürüng Qayas ve Qara Qayas adlı üç kale ile birlikte İli nehrine karışan Ulu ve Küçük Keygen nehirleri bulunmaktadır.¹³¹ İlâveten Yağma'daki İli nehrinde Aq Terek adlı bir nehir geçidinin haricinde yine Yağma'da Adğırağ Suwı ve İli nehrine akan Qaz Suwı adlı nehirlerin isimleri de geçmektedir.¹³²

Kaşgarlı Mahmud Tering Køl olarak zikrettiği Balkaş yakınlarında Eki Ögüz adlı bir kasabanın İli ile Yawınç nehirleri arasında yer aldığını ve bu yerin yakınlarında Kamlançu adlı küçük bir şehrin varlığından bahsetmektedir.¹³³ Son olarak müellifin verdiği bilgilerden Karahanlı Devletinin doğu sınırlarını Ala Yığaç ve Qara Yığaç adlı yerlerin oluşturduğu anlaşılmaktadır.¹³⁴ Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere İbn Hurdazbih ve Kudâme bin Cafer'in bahsettiği önemli yerleşim yerlerinin büyük bir kısmına *Divanu Lügati't-Türk*'te müellif tarafından yer verilmemiş gibi gözükmektedir. Nitekim İsficab, Talas ve Barsgan gibi yerlerin haricinde veriler arasında bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Ancak unutulmaması gereken husus Kaşgarlı Mahmud'un muhtemelen eserinde yerleşim yerlerine çok fazla önem vermemesinin asıl sebebi müellifin bu konuyu irdellemek gibi bir niyetinin olmamasına bağlanabilir. Nitekim yazar Suyab gibi önemli bir yerin ismini sadece bir rivayette zikretmektedir. Mamafih *Divanu Lügati't-Türk* neticede bir sözlük olduğu için coğrafi ayrıntılara fazla yer vermemiştir.

2.2. TARIM HAVZASI

2.2.1 TARIM HAVZASININ COĞRAFYASI

Tarım Havzasının batı kısımları, özellikle de Kaşgar ve çevresi, Karahanlı Devleti için büyük önem teşkil eden bir bölge olmuştur. Nitekim Kaşgarlı Mahmud hükümdar meskeni olarak açıkladığı ordu kelimesine örnek olarak Ordu Kend adı ile Kaşgar şehrini örnek vererek bu şehrin artık devlet için bir payitaht olduğunu belirtmektedir.¹³⁵ Bunun haricinde Karahanlı lisanı ve kültürü hakkında yazılmış en önemli birincil kaynak olarak nitelendirilebilecek bir eser olan *Divanu Lügati't-Türk*'ü telif eden Mahmud'un da nisbesinin Kaşgarî olması bu şehrin ve buna binaen Tarım Havzasının batı kısımlarının Karahanlılar için önemli bir merkez olduğu gerçeğini göstermektedir.

Bugün Tarım Havzası Cunar Havzası ile birlikte Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan Uygur Özerk Bölgesini oluşturmaktadır. Bölge kuzeyde Tanrı Dağları, batıda Pamirler ve güneyde Kunlun Dağları tarafından çevrilmiştir. Havzanın büyük çoğunluğunu Taklamakan çölü kaplamakta

¹³¹ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 301-320; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 238-240.

¹³² Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 118-163; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 225.

¹³³ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 103; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 276.

¹³⁴ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 119-144.

¹³⁵ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 148.

olup bahsi geçen dağlardan gelen Tarım nehri üzerinde bölgedeki yerleşim yerlerine imkân sağlayan vahalar bulunmaktadır. Taklamakan çölüne sahip bölge genel olarak oldukça kurak bir yapıya sahiptir. Nitekim bölgeyi saran sıradağları Çin ve Hindistan üzerinde etkili olan muson ikliminin Tarım Havzasına tesir etmesine imkân vermemekte ve bölgedeki kuraklık ve çölleşmeyi arttırmaktadır.¹³⁶

Turfan Havzasının batısında kalan ve Altışehir olarak da bilinen Tarım Havzası 327,000 kilometrekare yer kaplayan ve yüz metre yüksekliğe ulaşan kum tepeleri olan Taklamakan çölü nedeni ile yaşanılmaz birçok alana sahip olmasına rağmen çevresini kaplayan sıradağlarından kaynak alan akarsular sayesinde Tarım nehrini besleyebilmektedir.¹³⁷ Bu bölgede bulunan vahaların mevcudiyetinin neticesinde bölge halkı tarafından üretilen tahıl ve benzeri mahsuller tarih boyunca kuzeyde yaşayan konar-göçer kavimlerin ihtiyaçlarını karşılamış ve Yedisu ile Cungarya bölgelerinde yaşayan çobanlar için cazip bir bölge haline gelerek iki bölge ve yaşam tarzı arasında ekonomik ve siyasi irtibatı canlı tutmuştur.¹³⁸ Netice olarak Tarım bölgesi Karahanlı Devletinin Çin'e ile İpek Yolu üzerinden açılan kapısı olmuştur.

2.2.2. TARIM HAVZASININ SİYASÎ VE İKTİSADÎ TARİHİ

Tarım Havzasının en erken yerleşimcileri muhtemel olarak Hint-Avrupa dillerinin Tohar ve İrani öbeklerine ait lisanları konuşan ve bölgeye milattan önce iki binli yılların öncesinde gelen konar-göçer çobanlardır.¹³⁹ Nitekim bölgede Türk kavimleri gelmeden önce çıkarılan materyaller genellikle bu dillere aittir. Nitekim Saka kavimleri ile özdeşleştirilen kalıntılar bu bölgede takriben milattan önce 650 yıllarında itibaren bulunurken yine takriben milattan önce ikinci yüzyılda Hunların doğudan saldırıları neticesinde Toharlar ile ilişkilendirilen Yüe-chih kavimlerinin bir kısmı da Tarım Havzasına göç etmiştir.¹⁴⁰ Dahası Yüe-chih kavmi ile Toharlar arasındaki bağlantıları destekleyen bazı bulgularla bulunmaktadır. Buna istinaden Aydemir Yüe-chih adının asıl forumunun *Ārki/Yarki olabileceğini ve bu formun da daha sonra Tarım Havzasında Toharca A dilini konuşan ve bugün Karaşehir'e tekabül eden halkın öz tanımlaması olan Ārsi ismine evrilmiş olabileceğini ifade etmektedir.¹⁴¹ Mamafih bu dönemde bölgedeki şehir-devletleri Hunlara tâbi olmuş ancak Han Devletinin milattan önce 120 civarında Hunlara karşı kazandığı galibiyetler

¹³⁶ James A. Millward, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*, London: Hurst Publishers, 2021, s. 3.

¹³⁷ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 6.

¹³⁸ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 8.

¹³⁹ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 12.

¹⁴⁰ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 14.

¹⁴¹ Aydemir, *Yuezhi*, s. 273.

neticesinde her iki devlet takriben atmış yıl boyunca Tarım Havzasının zaptı için sürekli mücadele vermiştir.¹⁴²

Milattan önce 60 civarına gelindiğinde ise artık bölge Çin merkezli Han Devletinin egemenliğine girmesine rağmen milattan sonra ilk yirmi beş yıl içerisinde gerçekleşen iç savaşlar neticesinde Çinliler bölgeden çekilmiş ve Hunlar da hemen bölgeyi tekrar kontrol altına almasına rağmen yetmişlerden itibaren Han Devleti bölgedeki şehir-devletlerini tekrar tâbi kılmaya başlamıştır.¹⁴³ Burada önemli hususlardan ilki Han Devleti “Batı Bölgeleri” olarak adlandırdığı Tarım Havzası ve çevresini kontrol altına aldığı anda burada doğu ve batı arasında gerçekleşen ticareti teşvik ederek bugün İpek Yolu adı ile bilinen ticaret yolunun temellerini atmıştır; ikinci husus ise Hunlar ve daha sonra onların yerini alacak olan konar-göçer siyasi yapılanmalar Tarım Havzasından gıda ve ekonomik anlamda fayda sağlamış ve bunun neticesinde Çin merkezli devletler de bölgesel büyümeden ziyade konar-göçer devletlerin ekonomisini sakatlamak amacı ile bu bölgeye seferler düzenlemiştir.¹⁴⁴

Şimdiye dek görüldüğü üzere Tarım Havzası genel anlamda kuzeydeki konar-göçer kavimlerin ve Çin merkezli devletlerin hakimiyeti altında bulunmuştur. Bu sebeple bölgedeki şehir-devletleri geniş kapsamlı fetih hareketlerine girişememiş bilakis mevcudiyetlerinin büyük bir kısmını bahsi geçen iki merkeze tâbi olarak geçirmişlerdir. Dördüncü yüzyıla gelindiğinde Tarım Havzası Cücen/Apar Devletinin nüfuzu altına girmiş ancak bir sonraki yüzyılda Ak Hunlar bölgeyi egemenlikleri altına alarak Türklerin 560 yılları civarında bölgeye gelişine kadar hakimiyetleri altında tutmuşlardır.¹⁴⁵ Akabinde 630 civarında bölgedeki şehir-devletleri teker teker Tang Devletinin hakimiyeti altına girmeye başlamış ancak 660’lardan itibaren kuvvetlenen Tibet önce Kaşgar ve Hoten şehirlerini ardından da geri kalan kısımlar işgal etmiştir.¹⁴⁶ Bu tarihlerden itibaren bölge Türkler, Çinliler ve Tibetlilerin yoğun olarak mücadele verdiği bir yer haline gelmiştir. Dokuzuncu yüzyılda Ordubalık olarak bilinen merkezlerini yitiren Uygurların bir kısmı bu dönemde Beşbalık ve Koço yakınlarına yerleşerek artık Tarım Havzası siyasetinin bir parçası haline gelmeye başlamışlardır.¹⁴⁷ Bu tarihlerden itibaren Tarım havzasının kuzeydoğusu Uygurların, kuzeybatısı ise bölgeye gelen Karluk ve Yağma gibi kavimlerin eline geçmiştir. En nihayetinde ise Kaşgar ve Balasagun merkezli Karahanlı Devleti Tarım Havzasının batısına yayılmaya başlamış ve Yusuf Kadır Han 1006-8

¹⁴² Millward, *A History of Xinjiang*, s. 20.

¹⁴³ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 22.

¹⁴⁴ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 24.

¹⁴⁵ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 30.

¹⁴⁶ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 33.

¹⁴⁷ Ahmet Taşağıl, *Uygurlar: 840’tan Önce*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021, s. 136.

civarında Hoten şehri ve ülkesini fethederek Tarım Havzasını Türk kavimlerinin hâkim olduğu bir bölge haline getirmiştir.¹⁴⁸

2.2.3. TARIM HAVZASININ MESKÛN YERLERİ

Tarım Havzasının İslam öncesi dönemi hakkında önemli malumat veren kaynaklar arasında Çinli seyyahlar önemli bir yer tutmaktadır. Bölge üzerindeki yerleşim yerleri hakkında önemli bilgiler veren gezginlerden biri Çinli Budist keşiş Fa-Hsien (ö. 422) adlı seyyah'tır. Fa-Hsien Chang'an şehrinden yola çıkarak Tarım Havzası üzerinden geçmiş ve en nihayetinde Hindistan'a giderek hac yolculuğunu gerçekleştirmiştir.¹⁴⁹ Nitekim Fa-Hsien Tarım Havzasından geçerken ilk olarak bölgenin güneydoğusunda bulunan Shen-shen Krallığı adlı bir ülkeye adım atmış ve bu memleketin engebeli ve çorak bir toprak yapısına sahip olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁰ Burada değinilmesi gereken bir husus ise birinci yüzyıldan itibaren Tarım Havzasının güneydoğusunda iklim şartlarının kötüleşmesi neticesinde Shen-shen ülkesinin çevresinde kalan Niya ve Karadong gibi meskenlerin üçüncü yüzyılın sonunda terkedilmesi ve akabinde dördüncü veya beşinci yüzyılın başlarında Shen-shen ülkesinin merkezi olan Kroran şehrinin de artık terkedilmesi neticesinde Tarım Havzasındaki İpek Yolu'nun kuzeydeki Kuça ve Aksu yoluna kaymasıdır.¹⁵¹

Shen-shen Krallığı'ndan sonra seyyah ve yoldaşları kuzeybatıya yürüyerek on beş günlük bir yolculuğun sonunda Karaşehir ve Kuça yakınlarında olduğu düşünülen Woo-e adlı bir ülkeye varmış ve buradan da ıssız ve gayrimeskun olarak nitelendirdiği Taklamakan çölü üzerinden güneybatıya ilerleyerek en nihayetinde Hoten Krallığı'na varmıştır.¹⁵² Fa-Hsien hoş ve müreffeh olarak ifade ettiği bu ülkenin oldukça kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu ve burada yaşayan meskun insanların evlerinin yıldızlar gibi birbirlerinde ayrı durduğunu aktarmaktadır.¹⁵³ Hoten ve çevresini de aktaran seyyah buradan sonra artık Tarım Havzasından çıkıp Hindistan taraflarına doğru yolculuğuna devam etmektedir. Fa-Hsien'in anlatılarında Tarım Havzası hakkında verilen bilgiler göreceli olarak az olmasının sebebi seyyahın bölgeyi tam anlamıyla dolaşmamasıdır. Nitekim kendisinin asıl hedefi Tarım Havzası değil Budizm'in de doğduğu Hindistan'dır. Mamafih Fa-Hsien Tarım Havzası hakkında bilgiler verse bile temel de üç bölgeden bahsetmiş ve bu bahsi geçen yerlerde de daha çok Budist kültürüne ait bilgileri aktarmıştır.

¹⁴⁸ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 54.

¹⁴⁹ Fa-Hsien, *A Record of Buddhistic Kingdoms: Being an Account by the Chinese Monk Fâ-Hien of His Travels in India and Ceylon (A.D. 399-414) in Search of the Buddhist Books of Discipline*, çev. James Legge, New York: Paragon Book Reprint Corp., 1965, s. 10.

¹⁵⁰ Fa-Hsien, *Buddhistic Kingdoms*, s. 13.

¹⁵¹ Millward, *A History of Xinjiang*, s. 26.

¹⁵² Fa-Hsien, *Buddhistic Kingdoms*, s. 16.

¹⁵³ Fa-Hsien, *Buddhistic Kingdoms*, s. 17.

Fa-Hsien haricinde Tarım Havzasına giden ve bölgeyi tarif eden başka bir Çinli seyyah ise Yedisu ve Maverâünnehir başlıklarında bahsedildiği üzere Hsüen-Tsang (ö. 664) adlı bir Budist keşiştir. Nitekim yolculuğuna Agni [Ārsi, Karşehir] ülkesi üzerinden başlamış olan seyyah bu memleketin dört tarafının tepelerle çevrelenmiş olduğunu ve akarsular aracılığı ile ekili alanların sulanarak birçok mahsulün üretimine elverişli olduğunu dile getirmektedir.¹⁵⁴ Yaklaşık dokuz yüz li güneybatıya gidildiğinde ise birçok mahsul üreten ve altın, bakır ve demir gibi farklı madenlere sahip olan Kuça ülkesi gelmektedir.¹⁵⁵ Buradan altı yüz li batıya doğru gidildiğinde de bugün Aksu olarak bilinen Bâlukâ ülkesine varılmakta olup buradaki mahsul ve gelenekler Kuça ülkesindekiler ile birebir aynıdır.¹⁵⁶ Aksu ülkesinden sonra Isık Göl üzerinden Yedisu ve akabinde Maverâünnehir bölgelerine geçen Hsüen-Tsang buradan da Hindistan'a geçerek bu coğrafyadaki ülkeler hakkında bilgiler vermektedir. Ancak en nihayetinde memleketi Çin'e dönüş yolculuğuna çıktığında Kaşgar üzerinden tekrar Tarım Havzasına girmiştir.

Seyyah Kaşgar için çoğunlukla çöllerden meydana gelmekte olup ekilebilir arazinin az olduğunu ancak yine de çiçekler ve meyvelerle birlikte mahsulün bol olduğunu ve pamuklu dokuma kıyafetler ile yün halıların mükemmel olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁷ Kaşgar'ın beş yüz li güneydoğusuna gidildiğinde ise muhtemelen Yarkent'e tekabül eden Cukuka ülkesine varılmakta ve bu ülkenin içinden iki nehir geçtiği için tarıma elverişli olup üzüm ve armut gibi birçok meyve yetmektedir.¹⁵⁸ Buradan da sekiz yüz li doğuya gidildiğinde ise sınırlı ekilebilir arazisinde hububat ile meyveler yetiştiren ve siyah ile beyaz yeşim taşlarına sahip Hoten ülkesi gelmekte olup halkı ipek dokumacılığında yetenekli olan bu ülkede yün halılar ile kaliteli keçeler üretilmektedir.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Xuanzang, *Western Regions*, s. 16.

¹⁵⁵ Xuanzang, *Western Regions*, s. 17.

¹⁵⁶ Xuanzang, *Western Regions*, s. 20.

¹⁵⁷ Xuanzang, *Western Regions*, s. 329.

¹⁵⁸ Xuanzang, *Western Regions*, s. 330.

¹⁵⁹ Xuanzang, *Western Regions*, s. 331.

Şekil 4. Tarım Havzası ve şehirleri.

Tarım Havzası üzerinde önemli bilgiler veren bir diğer şahıs ise malum olarak Kaşgarlı Mahmud ve kitabı *Divanü Lügati't-Türk*'tür. Mahmud en fazla bilgiyi Ordu Kend olarak bilinen Kaşgar ve çevresi hakkında vermektedir. Nitekim müellif aşağı Çin olarak açıkladığı Barxân teriminin aynı zamanda Kaşgar yakınlarındaki bir dağın tepesinde bulunan bir hisar olduğunu açıklamaktadır.¹⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, Kaşgar yakınlarındaki meskenler hakkında da önemli bilgiler vermekte olup bahsi geçen meskende Alguk, Aluş ve Artuç köylerinin varlığından bahsetmektedir.¹⁶¹ Müellif ayrıca Kaşgar'ın dağlarında bulunan Kızıl Ez adlı bir kışlağın dışında Kaşgar'a ait Tokurka ve Turıg Art Têz adlı iki yaylağın mevcudiyetinden de bahsetmektedir.¹⁶² Mamafih Kaşgar ve çevresinde yaylak ve kışlak mekanların varlığı bize bölgede yerleşiklerin haricinde konar-göçer hayatı devam ettiren Türklerin de mevcudiyetini göstermektedir. Müellif ayrıca Kaşgar yakınlarında muhtemelen bahsi geçen Kızıl Ez adlı kışlak ile alakalı olan Kızıl adlı bir nehirden ve yine Kaşgar dağlarının yakınlarında olan Körüng adlı bir gölden bahsetmektedir.¹⁶³ Son olarak eserde Kaşgar yakınlarında harabe olan Man Kend adlı bir şehrin kalıntılarından bahsetmektedir.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 329.

¹⁶¹ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 105-127-132.

¹⁶² Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 118-363; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 211.

¹⁶³ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 301; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 217.

¹⁶⁴ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 229.

Daha güneye bakılacak olunursa Kaşgarlı Mahmud, Kaşgar ve Yarkent arasında kalan Bagram Kûmı adlı kumluk bir alanın varlığını bize bildirmektedir.¹⁶⁵ Hoten şehrinin varlığından da bahseden Kaşgarlı burasının ve halkının Udu olarak da isimlendirildiğini ve Hoten yolu üzerinde Sekirme adlı küçük bir kasabanın var olduğundan bahsetmektedir.¹⁶⁶ Ek olarak eserde Hoten şehrinin iki tarafında da nehirlerin bulunduğu ve bunların Ürüng Kâş Ögüz ile Kara Kâş Ögüz adlı siyah ve beyaz Kâş isimli taşlarla dolu olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁷ Burada taşlarla ilgili verilen malumat Hsüen-Tsang tarafından aktarılan bilgilerle birebir örtüşmektedir. Kaşgar'dan doğuya bakılacak olunursa da karşımıza Uç şehri çıkmakta olup Kaşgarlı bu şehrin içinden Tavışgan Ögüz adlı bir nehrin geçtiğinden, buraya yakın Çağla adlı bir yaylakta ve bölgenin yakınlarında Ây Køl ile Bâş Yığâç isimli yerlerin varlığını dile getirmektedir.¹⁶⁸ Yine burada bir yaylağın bulunması Uç yakınlarında konar-göçer zümrelerin varlığına işaret etmektedir. Eserde ayrıyeten Bârmân adlı bir kasaba ve burada bulunan Yungu adına sahip bir nehirden bahsedilmektedir.¹⁶⁹

Uygur sınırlarına yaklaşılmaya başladıkça Kaşgarlı Mahmud başka yerleşimlerin varlığından bahseder. Bunlardan biri Uygur hududunda bulunan Kingüt şehridir.¹⁷⁰ Bir başka önemli mesken de Tarım Havzasında ön planda olan Kuça adlı şehirdir. Karahanlı Devleti için Uygurlar karşısında bir hudut olan Kuça şehri hakkında müellif burası ile Uygur ülkesi arasındaki bir dağın tepesinde Bögür isimli bir hisarın haricinde yine aynı yerde Üsmi Tarım adlı bir nehir ile Yulduz isimli bir gölün varlığını zikretmektedir.¹⁷¹ Ek olarak daha Tarım Havzasının güneyinde Kaşgarlı Mahmud'un İslam dünyasının hudutlarından biri olarak tarif ettiği Curçân veya bugünkü adı ile Çerçen bulunmaktadır.¹⁷² Son olarak Kaşgarlı Mahmud Tarım Havzasının Uygurlar hakimiyeti altında bulunan kısmında Koço ve Sulmı şehirlerinin mevcudiyetinden bahsetmektedir.¹⁷³

2.3 MAVERAÜNNEHİR

2.3.1. MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNİN COĞRAFYASI

Karahanlı Devletinin bu bölgeyi birçok kez ilhak etme teşebbüsü olmasına rağmen tam anlamı ile fethetmesi 999 yılında gerçekleşmiş ve 1141 yılında gerçekleşen Katvan Savaşına kadar da Maverâünnehir onların nüfuzu altında kalmıştır. Arada geçen süreçte Maverâünnehir devletin batı tarafının merkezi

¹⁶⁵ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 360.

¹⁶⁶ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 114-364.

¹⁶⁷ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 226.

¹⁶⁸ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 326-378; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 217-230.

¹⁶⁹ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 337.

¹⁷⁰ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 334.

¹⁷¹ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 279-302; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 217.

¹⁷² Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 329.

¹⁷³ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 140.

haline gelmiştir. Tam olarak Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin arasındaki bölgeye tekabül eden Maverâünnehir bölgesinin batısında Karakum ve Üstyurt çölleri, güneyinde Horasan, kuzeydoğusunda Yedisu ve doğusunda Tarım Havzası ile kuzeyinde Kazak bozkırları bulunmaktadır. Nitekim Arapçada Ceyhun kastedilerek nehrin ötesi anlamına gelen Maverâünnehir bugün Özbekistan başta olmak üzere Kazakistan, Tacikistan ve bazı küçük kısımları da Kırgızistan ve Türkmenistan hudutları içinde yer almaktadır. Maverâünnehir'in sınırlarını oluşturan Ceyhun ve Seyhun nehirleri kaynaklarını Pamir ve Tanrı Dağlarından alıp Aral Göl'üne dökülmektedir ancak modern dönemdeki hadiseler neticesinde Aral bugün büyük ölçüde çölleşmiştir. Son olarak Ceyhun ve Seyhun arasında Maverâünnehir'in kuzey kısımlarına tekabül eden Kızılkum çölü bulunmaktadır.

Ceyhun nehri tarihî süreçte kültürel anlamda büyük bir hudut işlevi görmüştür. Nitekim bu nehir İran ile Turan ve akabinde de İranî ve Türkî kavimler arasında bir sınır çizmiştir.¹⁷⁴ Böylece Ceyhun aslında yerleşik ve konar-göçer devletler arasında bir bariyer işlevi görmesine rağmen Maverâünnehir bölgesinin nüfusunun büyük bir kısmını vahalarda yaşayan yerleşikler oluşturmaktaydı. Neticede Maverâünnehir toplamda beş ilden meydana gelmektedir. Bunlardan birincisi Semerkant ve Buhara gibi önemli merkezleri içinde barındıran Soğd; ikincisi Aral'a kıyısı bulunan ve Hive adı ile de bilinen Hârizm; üçüncüsü Yukarı Ceyhun kıyılarında bulunan Çağaniyan, Huttal ve Bedahşan ilçeleri; dördüncüsü Seyhun kıyılarında bulunan Fergana vadisi; beşincisi de daha kuzeybatıya doğru uzanan Şaş veya modern adı ile Taşkent'tir.¹⁷⁵

Bu beş il Maverâünnehir bölgesini oluşturmakta olup her biri nevi şahsına münhasır fizikî ve coğrafi özelliklere sahiptir. Aşağıda görüleceği üzere dönemin İslam coğrafyacıları ve Çinli seyyahları tarafından bahsedilen ve Seyhun ile Ceyhun arasında Kızılkum çölünün güneyinde kalan Soğd ili Türkistan coğrafyasının en bereketli yerlerinde biridir. Nitekim tarihî süreçte bu bölge kültürel anlamda da çevresindeki komşu bölgelere güçlü tesirler bırakmıştır. Nitekim bu son husus Karahanlılar için de önemli bir hakikati temsil etmektedir. Daha kuzeyde Aral Gölü'nün güney kıyılarını ihtiva eden Hârizm bölgesi ise delta nehirlerinin yakınlarındaki vaha şehirleri sayesinde Şaş ili ile birlikte Maverâünnehir bölgesinin bozkır kavimlerine açılan kapısı olmuştur. Öbür taraftan bazen Toharistan bölgesine dahil edilen Çağaniyan, Huttal ve Bedahşan ilçelerini kapsayan güneydeki il ise daha izole ve bölünmüş bir yapıda olup Pamirler tarafından sarılmaktadır. Burada bulunan ve bugün Afganistan'ın Bedahşan Eyaleti'ne bağlı olan Vahân Koridoru bölgede önemli bir yolu teşkil etmektedir. Nitekim Pamir Dağları ile Hindukuş Dağları arasındaki derin bir

¹⁷⁴ Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, London: Frank Cass & Co., 1966, s.433.

¹⁷⁵ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 433-434.

vadi olan Vahân Koridoru bu bölgeyi Tarım Havzasına bağlamaktadır.¹⁷⁶ Nitekim bu bölgede bugün halen konar-göçer yaşamı idame ettiren Kırgızların varlığı bilinmektedir.

Maveraünnehir bölgesinin bir diğer ili olan Fergana vadisi ise zenginliğiyle bilinen bir diğer yer olup bölge sarp sıradağlar aracılığı ile doğusundaki Kaşgar'dan ayrılmaktadır. Aşağıda da zikredileceği üzere üç taraftan dağlarla çevirili Fergana vadisi korunaklı bir ildir. Cazip bir yer olması nedeni ile Fergana tarihî süreçte nadiren doğu ve kuzeyindeki koridorlar da dahil olmak üzere batı tarafından birçok kez işgal edilmiştir. Nitekim vadinin dağlık alanları konar-göçer kavimler tarafından cazip bulunduğu için zaman zaman bu halklar buraya intikal ederken Tarım Havzası ile olan ticarî ilişkiler İpek Yolu aracılığı ile zaman geçtikçe yoğunlaşmış ve iki bölge arasındaki kültürel etkileşimler artmıştır.¹⁷⁷

İpek Yolu üzerinde bulunan Fergana ticari açıdan da ehemmiyetlidir. Nitekim Fergana halkı buradan Çin'e çok sayıda üzüm ve yonca ziraatı ile birlikte at kültürünü ihraç ederken onlar da karşı taraftan silah, zarf, çini ve camla alakalı birçok zanaatı öğrenmişlerdir.¹⁷⁸ Mamafih bu vadi Karahanlı Devletinin bölgeyi ilhak etmesinin akabinde de önemini korumuş ve yeni gelişmelere maruz kalarak önemi daha da artmıştır. Sâ mânî Devleti döneminde devletin hududunda bulunan bir tarım arazisi olan Fergana vadisi Karahanlıların döneminde yoğun bir kentsel gelişme sürecine girerek komşu illerdeki birçok şehri gerisinde bırakmıştır.¹⁷⁹ Sonuç olarak bakıldığında Maverâünnehir bölgesi ziraî ve ticarî bereketi ile bayındırlığı Karahanlı Devletine güç katmakla kalmamış aynı zamanda İslâmî kültür ve ilimlerin üst seviyelerde olduğu bölge Karahanlı Devletinin İslâm'a giriş kapısı olmuştur.

2.3.2. MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNİN SİYASÎ VE İKTİSADÎ TARİHİ

Maveraünnehir bölgesinin en erken yerleşim yerlerinden biri olan Soğd beldesi ve meskunlarının varlığı hakkında ilk bilgi veren kayıtlar milattan önce altıncı yüzyıla ait Ahameniş Devletinin kaynaklarıdır.¹⁸⁰ Nitekim yerleşik ve konar-göçer kavimlerin hududunda olan Soğd halkı ülkenin güneydoğusundaki dağlardan gelen su kaynaklarının yardımı ile bereketli lös topraklarını sulayarak

¹⁷⁶ Reyhan Rafet Can, "Wakhan Koridoru'nda (Afganistan) Pamir Kırgızlarının Yaşam Biçimi, Mevcut Durumu ve Sorunları", *Bilig*, 108 (2024), s. 87.

¹⁷⁷ İlker Türkmen, "Göçebe ve Kent Kültürünün Etkileşimine Bir Örnek Olarak 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Fergana Vadisi", *XIX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, cilt IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024, s. 376.

¹⁷⁸ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt 1*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 95.

¹⁷⁹ Farhad Maksudov, "Batı Türkistanda Karahanlı Kentlerinin Gelişimi Üzerine", *IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal*, 3/5 (2012), s. 349.

¹⁸⁰ Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders*, çev. James Ward, Leiden: Brill, 2005, s. 13.

ziraat ile uğraşan bir halktı.¹⁸¹ Kiros milattan önce 540 civarında Soğd beldesini Ahameniş Devletine katarak 329 yılında Büyük İskender'in fethine kadar İran'ın bir parçası haline getirmiş ancak akabinde bu il milattan önce 140-130 tarihlerine kadar İskender ve onun Yunan varisleri tarafınca yönetilmiştir.¹⁸² Bu tarihlerden sonra bölge hakkındaki malumatlar arkeolojik ve nümizmatik veriler haricinde azalmaktadır. Nitekim üçüncü ve dördüncü yüzyıllara gelindiğinde bölgeye gelen yeni konar-göçer dalgaları neticesinde Soğd topraklarında Pencikent gibi birçok yeni kasabanın inşa edildiği görülmektedir.¹⁸³ Ancak Soğd ülkesi ve halkının en ayırt edici niteliği merkezî devletler yerine müstakil konfederasyonlar olmalarına rağmen ekonomik kuvvetlerinin had safhada olmasıdır.¹⁸⁴ Nitekim kervancılık ve ticarete mahir olan Soğd halkı ülkelerinden ayrılarak bir diaspora nüfusu oluşturmuş ve Horasan'dan Moğolistan'a kadar yayılarak İpek Yolu üzerinde Soğd dilini milletlerarası görüşme lisanı haline getirmişlerdir.¹⁸⁵ Burada özellikle de Türkistan develerine bir parantez açılması gerekmektedir. Çünkü bu hayvanlar hem Soğd kervancılar hem de Türk konar-göçerler için hayatı ehemmiyete sahipti. Nitekim develerin yük hayvanı olarak kullanılmasının haricinde yumuşak tüylerinden kaliteli kıyafetler imal edilmekte ve hatta lezzeti ile meşhur hörgüçlerinin etleri de tüketilmektedir.¹⁸⁶

Öbür taraftan Sasani Devletini mağlup eden Ak Hunlar 509 tarihinde Soğd beldesini ilhak etmiş ancak 560 civarın bölgeye akın eden Türk Kağanlığı tarafından mağlup edilince Soğd tekrar el değiştirerek Türk hakimiyetine geçmiştir.¹⁸⁷ Bu dönemde Türkler ve Soğd halkı arasında önemli gelişmeler yaşanmış ve Kağanlık ticaret yollarında güvenliği arttırarak Soğd tacir ve diplomatlara sahip çıkmış ancak yedinci yüzyılın ortalarında Kağanlık yıkılınca Soğd beldesi Tang Devletinin hakimiyeti altına girmiş ve en nihayetinde bölgeye İran üzerinden gelen Araplar artık sekizinci yüzyılda bölgeye iyice nüfuz ederek burada birçok garnizon inşa etmişlerdir.¹⁸⁸ Bu tarihlerden sonra artık İslam Maverâünnehir sahasına belirgin bir biçimde tesir etmeye başlamıştır.

Müslüman fatihlerin Maverâünnehir'e intikal edip bu bölgeyi tam anlamıyla kontrol altına alması zaman almıştır. Nitekim Kutaybe bin Müslim Maverâünnehir bölgesini oluşturan Soğd, Hârizm ve Fergana illerini 705-715

¹⁸¹ de la Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 17.

¹⁸² de la Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 17.

¹⁸³ M. I. Marshak ve N. N. Negmatov, "Sogdiana," *History of Civilization of Central Asia III: The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750*, ed. B. A. Litvinsky, Zhang Guangda, and R. Shabani Samghabadi, Paris: UNESCO Publishing, 1996, s. 234.

¹⁸⁴ Boris Ya. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", çev. Mehmet Tezcan, *Türkler*, c. III, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 227.

¹⁸⁵ Stavisky, "İpek Yolu", s. 228.

¹⁸⁶ Edward Hetzel Schafer, *Semerkand'ın Altın Şeftalileri: Göktürkler ve Uygurlar Döneminde Uluslararası Ticaret*, çev. Serkan Acar, İstanbul: Selenge Yayınları, 2020, s. 129.

¹⁸⁷ Marshak ve Negmatov, "Sogdiana", s. 236.

¹⁸⁸ Marshak ve Negmatov, "Sogdiana", s. 238.

tarihleri arasında ilhak etse bile Arap fatihlerin bu bölgede Türk-Soğd ittifakına karşı istikrarlı bir kontrol sağlaması otuz yıl kadar sürmüştür.¹⁸⁹ Bu tarihlerden sonra Maverâünnehir artık Darü'l-İslam'ın hudutlarının bir parçası haline gelmiş ve bölgenin İslam dünyasında nüfuzlu bir merkez haline gelmesi Sâ mânî Devletinin döneminde gerçekleşmiştir. Özünde soylu bir hane olan Sâ mânîler 819 yılından itibaren Abbasî Devletinin adına Semerkant merkezli Soğd beldesinin yöneticiliğine getirilmiş ve İsmail bin Ahmed'in çabaları sayesinde 874 yılından itibaren bağımsız bir güç haline gelerek 892 tarihinde merkezi Buhara'ya taşıyarak Maverâünnehir üzerinde tam hakimiyet sağlamışlardır.¹⁹⁰ Ancak Sâ mânî Devleti için bu bölgeye talip en büyük rakip doğal olarak kendilerinin mevcudiyetine son verecek olan Karahanlı Devleti olmuştur. Nitekim İlig Nasr bin Ahmed önderliğindeki Karahanlı Devleti 23 Ekim 999 tarihinde pazartesi günü direnişsiz bir ahvalde Buhara'ya girerek Sâ mânî Devletini kalıcı olarak sona erdirmiştir.¹⁹¹ Bu tarihten itibaren artık Maverâünnehir bölgesi Karahanlı Devletinin nüfuzuna girmiş ve devletin bölünmesinden sonra da batı kanadının merkezi haline gelmiştir. En nihayetinde ise 9 Eylül 1141 tarihinde meydana gelen Katvan Savaşında ise bu bölge artık Kara-Kitanların egemenliği altına girmiştir.¹⁹²

2.3.3. MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNİN MESKÛN YERLERİ

Maverâünnehir hakkında yine Çinli seyyah olan Hsüen-Tsang (ö. 664) önemli bilgiler vermektedir. Batısında Seyhun olan Şaş ülkesini ziyaret eden seyyah burasının iklim ve mahsul açısından oldukça bereketli bir yer olduğunu dile getirmekte olup bu ülkenin bin li güneydoğusunda dört tarafında dağlarla sarılı olan toprağı bereketli Fergana ülkesinin geldiğini ve bu ülkenin koyun ve at yetiştiriciliğı için oldukça uygun olduğunu belirtmektedir.¹⁹³ Bin li batıya gidildiğinde ise mahsulleri ve gelenekleri Şaş ülkesi ile aynı olan Usruşene ülkesine varılmakta ve buradan da beş yüz li batıya Kızılum çölü geçilerek Semerkant ülkesine varılmaktadır.¹⁹⁴ Hsüen-Tsang zengin ve bereketli olan bu ülkede her türlü mahsulün yetiştığını ve burada çok sayıda kaliteli atların ve zanaatkarların bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁹⁵ Yolculuğına devam eden seyyah bazı muğlak meskenleri geçtikten sonra Buhara ve akabinde Kiş ülkesine gelmekte ve bu iki memleketin de mahsulleri ve adetleri açısından Semerkant ülkesi ile aynı olduğunu dile getirmektedir.¹⁹⁶ Buradan da üç yüz li güneye gidildiğinde Demir Kapı adlı geçide varılmakta ve burasının ötesinde Tirmîz,

¹⁸⁹ de la Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 266.

¹⁹⁰ de la Vaissière, *Sogdian Traders*, s. 267.

¹⁹¹ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 126.

¹⁹² Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 314.

¹⁹³ Xuanzang, *Western Regions*, s. 23.

¹⁹⁴ Xuanzang, *Western Regions*, s. 23.

¹⁹⁵ Xuanzang, *Western Regions*, s. 24.

¹⁹⁶ Xuanzang, *Western Regions*, s. 25.

Çağaniyan, Kubadiyan, Vahş ve Huttal gibi eskiden hep birlikte Toharistan ülkesini meydan getiren ülkeler gelmektedir.¹⁹⁷

Maveraünnehir üzerindeki meskûn yerler hakkında önemli malumatlar ihtiva eden en erken eserlerden biri Yakubî (ö. 905'ten sonra) tarafından kaleme alınan “*Kitâbu'l-Buldân*” adlı telif eserdir. Nitekim müellif görkemli bir belde olarak adlandırdığı Soğd beldesinin Hardan, Bahârân ve Kâsek gibi çok sayıda merkeze sahip olduğunu ve bu il ile Tirmîz arasının dört merhale¹⁹⁸ olduğunu bildirmektedir.¹⁹⁹ Buranın üç merhale ötesinde de Vâscerd isimli büyük bir yerleşim yeri ile yedi yüz kaleye sahip olan Huttal adlı yerin geldiğinin belirten müellif bu yer ile Türkistan arasındaki mesafenin dört fersah olduğunu da ifade eder.²⁰⁰ Akabinde müellif Ferber'den karışık bir halka sahip görkemli bir şehir olan Bâkend'e bir merhale, buradan da Arap ve Acemlerin karışık meskun olduğu geniş Buhara beldesine iki merhale mesafe bulunmaktadır.²⁰¹ Nitekim fethedilmesi zor olarak nitelendirilen Buhara beldesinin bu dönemde bir milyon dirheme tekabül eden haracı bulunmaktadır ve buradaki dirhemler bakıra benzemektedir.²⁰² Buhara'dan geniş ve görkemli şehirlere sahip Soğd beldesine yedi merhale bulunmakla birlikte buradan da Debûssiyye, Kuşâniyye, Kiş ve Nesef'e ve en nihayetinde ise dört merhale sonrasında Soğd beldesinin en büyük, güçlü ve kalabalık şehri olan Semerkant'a varılmaktadır.²⁰³ Buradan doğu yönünde beş merhale sonra çok sayıda şehir merkezi bulunan Uşruşene'ye varılır ve buradan iki merhale sonrasında da meliklerinin büyük ve güçlü bir şehir olan Kâsân isimli kentte oturduğu Fergana ve akabinde beş merhale ötesinde Şaş gelmektedir.²⁰⁴

Onuncu yüzyılda “*Sûretu'l-Arz*” isimli eserini kaleme alan İbn Havkal ise Maveraünnehir ve üzerindeki yerleşim yerleri hakkında daha detaylı bilgiler vermiştir. Nitekim İbn Havkal bu bölgenin dürüst ve erdemli halkı sayesinde fazlası ile bayındır ve refah olduğunu belirtmekle kalmayıp diğer bölgelerde yaşanan kıtlık ve yoksulluk gibi hadiselerde Maveraünnehir'in halaskar bir niteliğe sahip olduğunu ifade etmektedir.²⁰⁵ Müellif aynı zamanda bölgenin ham ipek, yün ve gümüş ile bakır gibi önemli maden kaynaklarının yanı sıra Semerkant'ta hiçbir yerde bulunmayan kağıt üretiminin gerçekleştiğini ve Soğd, Şaş ve Fergana gibi yerlerde üretilen meyvelerin bolluğundan dolayı bunların sığırlara besi olarak verildiğini dile getirmektedir.²⁰⁶ Maveraünnehir bölgesini

¹⁹⁷ Xuanzang, *Western Regions*, s. 27.

¹⁹⁸ Türk Dil Kurumu merhaleyi bir yolcunun sekiz saatte gidebileceği yol olarak açıklamaktadır.

¹⁹⁹ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002, s. 72.

²⁰⁰ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 72.

²⁰¹ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 72.

²⁰² Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 73.

²⁰³ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 73.

²⁰⁴ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 74.

²⁰⁵ Ebn Haukal, *The Oriental Geography of Ebn Haukal: An Arabian Traveller of the Tenth Century*, çev. William Ouseley, London: Oriental Translation Fund, 1800, s. 233.

²⁰⁶ Ebn Haukal, *The Oriental Geography*, s. 233.

Yakubî ve eserinden daha detaylı bir şekilde ele alan İbn Havkal, Seyhun nehrinin yakınlarında Soğd, Uşu, Şaş ve Fergana beldelerinin ve Ceyhun nehrinin yakınlarında ise Hârizm, Çağaniyan, Huttal ve Kubadiyan gibi yerlerin mevcudiyetinden bahsetmektedir.²⁰⁷ Müellif Hârizm bölgesinde bulunan Gürgenç, Hezâresb, Dergân ve Medminiye önemli yerlerin isimlerinin zikretmekle kalmayıp bu bölgenin meyve, keten ve yün üretiminde önemli bir merkez olduğunu ve Hazar ile Slav kavimleri ile gerçekleştirilen ticaretin bu ülkeyi bayındır hale getirdiğini dile getirmektedir.²⁰⁸ Son olarak Fârâb/Otrar, İlak ve Talas gibi hudut bölgelerinden bahseden İbn Havkal bir yerde Şaş şehrinin Müslüman olmuş Oğuz ve Halaç kavimleri tarafından mesken tutulduğunu ve Şaş ile Fârâb yakınlarında Müslüman konar-göçerlerin çadırlarda yaşadığı bilgisini aktarmaktadır.²⁰⁹

Genel olarak Maverâünnehir bölgesinin bir resminin çizilmesi gerektiğinde ortaya detaylı bir görsel çıkmaktadır. Ceyhun nehrinin kaynağından başlayarak Toharistan bölgesinin doğusunda değerli taşları ile meşhur Bedahşan ve burasının doğusunda da Tibet ile hudut olan ve gümüş yatakları ve akarsularındaki altını ile meşhur olan Vahân bölgeleri bulunmaktadır.²¹⁰ Bahsi geçen bölgelerin hemen batısında başkenti Hulbuk olan ve Munk ile Halâvard gibi başka büyük şehirleri de barındıran Huttal ve burasının hemen kuzeyinde Vahş adlı bir ülke yer almaktadır.²¹¹ Bu bölgelerin batısında da Çağaniyan ve hemen doğusundaki hem yer hem de şehir adı olan Kubadiyan bulunmakla birlikte yine bu bölgedeki en önemli şehir Tirmîz adlı şehirdir.²¹² Ceyhun nehrinin diğer ucunda ise bahsi geçen Hârizm bölgesi ile Gürgenç ve Hezâresb gibi önemli yerleşim yerleri bulunmaktadır. Bu dönemde Hârizm bölgesinin batı tarafında Gürgenç veya daha sonraki yazımı ile Ürgenç, doğu tarafında ise Kâs olarak bilinen iki başkentinin var olduğu bilinmektedir.²¹³ Maverâünnehir'in en önemli bölgesini oluşturan Soğd bölgesine Zerefşan nehri ile Kış ve Nesef şehirlerinin kıyılarında kurulduğu ve Zerefşan nehrinin bir kolu olan ırmaktır.²¹⁴

²⁰⁷ Ebn Haukal, *The Oriental Geography*, s. 235.

²⁰⁸ Ebn Haukal, *The Oriental Geography*, s. 244.

²⁰⁹ Ebn Haukal, *The Oriental Geography*, s. 269.

²¹⁰ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 437.

²¹¹ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 438.

²¹² Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 440.

²¹³ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 446.

²¹⁴ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 460.

Şekil 5. Maveraünnehir ve alt bölgeleri.

İslam coğrafyacıları temelde Soğd beldesinin Semerkant çevresi olduğunu vurgulayarak Buhara, Kiş ve Nesef gibi şehirleri başka beldeler olarak görmüştür ancak genel hatları ile bu beldelerde Soğd bölgesinin parçalarını oluşturmaktadır.²¹⁵

Bu bölgede en başta Semerkant ve Buhara şehirlerinin haricinde Baykend, Ferber, Debüssiyye, Kuşâniyye gibi Zereşan nehri üzerindeki meskenler ile birlikte Kiş ve Nesef gibi yerleşim yerleri de bulunmaktadır. Soğd bölgesinin doğusunda ise bahsi geçen nehirlerin hiçbirisine kıyısı olmayan Buncikent isimli başkenti ile Uşruşene bölgesi gelmektedir.²¹⁶ Bu bölgenin doğusunda da Seyhun nehrinin kaynağına yakın olan ve başkenti Ahsikent olan Fergana bölgesi gelmekte olup burada Hucent ve Kâsân gibi önemli yerleşim merkezleri bulunmaktadır.²¹⁷ Fergana bölgesinin batısında da Seyhun nehri takip

²¹⁵ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 460.

²¹⁶ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 474.

²¹⁷ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 480.

edildiğinde bahsi geçen ve Taşkent olarak da bilinen Şaş bölgesi gelmektedir. Mamafih Maverâünnehir bahsi geçen bölgelerden oluşmakta olup Karahanlı Devletinin batı kısmı için merkez öneme sahip bir bölgedir. Sonuç olarak bakıldığında göze çarpan ilk husus Maverâünnehir bölgesinin çöllerle kaplı olmasına rağmen Seyhun ve Ceyhun gibi büyük nehirlerin hayat verdiği vahalar sayesinde yerleşik merkezlerle dolup taşıdığıdır. Ancak göze çarpan bir diğer husus ise bu bölgenin konar-göçerlerin dünyası olan Türkistan ile Darü'l-İslam arasında bir hudut olduğu ve birçok konar-göçer Türk zümresinin de zaman içinde bu bölgeye intikal ettiğiidir. Nitekim konar-göçer Oğuz, Halaç ve Karluk kavimlerinin Maverâünnehir bölgesini bazı kısımlarını yurt edindiği bilinmektedir.

3. KARAHANLI DEVLETİ VE DAHİLÎ BOYLAR

Karahanlı Devletinin kendi bünyesinde barındırdığı boylar devletin erken safhalarından beri Karahanlı siyasî ve askerî yapısı ile sıkı bağlara sahip olmuştur. Bunlardan bazılarının Karahanlı Devleti ortaya çıkmadan önce bağımsız Türk kavimleri ve kabileleri olmalarına karşın Karahanlı siyasî yapısının teşekkül etmesiyle birlikte birçoğu bu yeni yapının birbirlerinden bağımsız kabilelerine dönüşmüşlerdir. Bu hususta Karahanlı öncesi dönemde Karlukların bir kabilesi olan Bulakların Kaşgarlı Mahmud'un döneminde bağımsız bir kabile olması gibi örnekler göze çarpmaktadır. Bu kabilelerin en bilinenleri Karluk, Çiğil, Tuhsı ve Yağma boyları olup haklarında daha az malumatlar bulunan başka küçük zümrelerin varlığı da Kaşgarlı Mahmud ve dönemin yazarları tarafından zikredilmektedir. Karahanlı Devletinin kuruluş meselesi akademide tartışmalı bir konu olduğu için bahsi geçen kabilelerin devletin neşet edişinde nasıl bir rol oynadığı hararetli bir tartışma konusudur. Kurucu unsuru oluşturan kabilenin hangisi olduğu tartışmalı olsa bile argümanların çoğu Yağma, Karluk ve Çiğiller üzerinde odaklanmaktadır.

Bazı araştırmacılar Karahanlı Devletini Yağma kavmi tarafından kurulduğuna kanaat getirmektedir. Bu araştırmacıların başında gelen Wilhelm Barthold (ö. 1930) *Mücmelü't-Tevarih* içinde geçen Yağma hükümdarlarına Buğra Han denir ifadesinin Karahanlı Devletinin Yağma kökenli olduğuna kanıt olabileceğini söylemektedir.²¹⁸ Benzer bir şekilde Minorsky (ö. 1966) de aynı kaynağı öne sürerek Yağmaların kurucu unsur olduğunu dile getirmektedir.²¹⁹ Türk akademisinde de Yağma tezini savunan araştırmacılar bulunmaktadır. Faruk Sümer (ö. 1995) de *Hududü'l-Alem*'de Yağmaların Kaşgar taraflarında göçükmesine dayanarak Karahanlı hanedanının aile mezarlığına da ev sahipliği yapan bu bölgenin bahsi geçen kavimle olan ilişkisinden Yağmaların kurucu unsur olduğunu düşünmektedir.²²⁰ Benzer bir şekilde Barthold ve Minorsky gibi Buğra Han unvanına dayanarak Reşat Genç de Yağmalarda cevabın aranması gerektiğini dile getirmektedir.²²¹

1926 yılında Türkiye'ye "Orta Asya Türk Tarihi" dersleri vermeyen gelen Barthold bu dönemde Yağma argümanını değiştirmiştir. Kendisi on ikinci yüzyılda Karahanlı hükümdarlarının Türkmen olarak adlandırılmasından bunların aslında Karluk kökenli olabileceği sonucunu çıkarmaktadır.²²² Nitekim Kaşgarlı Mahmud eserinde Karluk maddesi için bunlar da Türkmen'dir ifadesini

²¹⁸ Barthold, *Türkistan Halkları*, s. 129

²¹⁹ *Hudud al-'Alam: The Regions of the World – A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.*, çev. V. Minorsky, London: Luzac & Company, 1970, s. 280.

²²⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, s. 30

²²¹ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl)*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 126.

²²² Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 89.

kullanmakta olduğundan Barthold fikrini bu husus üzerinden değiştirmiştir. Duayen Türkolog Zeki Velidi Togan (ö. 1970) ise Karahanlı hanedanının menşeiini hem Yağma hem de Çiğil kavimlerine bağlamış ve daha ileri giderek bunların Göktürk Kağanları gibi Aşina neslinden geldiğini belirtmiştir.²²³ Benzer bir şekilde Hunkan Hakanî hanedanına mensup olan kişilerin Türk unvanını kullanmasından yola çıkarak Karahanlı hükümdarlarının Göktürk Kağanlarının yönetici sınıfı olan Aşina soyundan geldiğini düşünmektedir.²²⁴ Nitekim bu hususta Emel Esin'de (ö. 1987) Aşina kökenini dile getirmektedir.²²⁵ Bu hususta son olarak hanedanın kökeni hakkında en yeni ve taze fikir ise Boris Kochnev tarafından nümizmatik verilere dayanılarak ortaya atılan Karlukların Çiğil boyunun Ezgiş uruğundan geldiği fikridir.²²⁶

Öbür taraftan Karahanlı Devletinin kurucu unsurunu Uygur kökenlere bağlayan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bunların başında gelen Fransız Türkolog Joseph de Guignes (ö. 1800) Karahanlı tabirini bile kullanmadan İslâmî kaynaklarda Sâ mânîlerle savaşıyan Türkleri doğrudan Uygurlar olarak görmektedir.²²⁷ Japon araştırmacı Juten Oda ise Tang kroniklerine dayanarak benzer bir şekilde Uygur argümanını desteklemektedir. Tang kroniklerinde Uygur vezirinin on beş kabile ile batıya doğru ilerlediği ve vezirin yeğeni olan Pang Tegin'in bazı Uygur kabilelerini yanına alıp Karluk topraklarına iltica ettiği kaydedilmiştir.²²⁸ Bu bilgiler üzerinde derinlemesine analiz gerçekleştiren Abe Takeo Karahanlı Devletinin Uygur kökenli kabilelerden neşet ettiği konusunda ısrarcı olmuştur.²²⁹ Nitekim Juten Oda Uygur lehçelerinin Karahanlı sahasına kadar yayılmış olduğuna dikkat çekmektedir.²³⁰ Görüldüğü üzere Japon araştırmacılar daha ziyade Çin kaynaklarını göz önünde bulundurdıkları için Karahanlı Devletinin kökenlerini Uygurlar arasından aramaktadırlar.

3.1. KARLUKLAR

3.1.1. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİ ÖNCESİNDE KARLUKLAR

Oğuz destanlarında Karluk kavminin adının kökeni hakkında bazı malumatlar bulunmaktadır. Destanın Uygur varyantında Oğuz Kağanın çok

²²³ Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 58.

²²⁴ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 69.

²²⁵ Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s. 165.

²²⁶ Duturaeva, *Qarakhanid Roads to China*, s. 13.

²²⁷ Joseph de Guignes, *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi I*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul: Ötüken, 2018, s. 589.

²²⁸ Juten Oda, "Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar Mı Yoksa Karluklar Mı?", *Türkler Ansiklopedisi Cilt 2*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 445.

²²⁹ Akartürk Karahan, "Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu?", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 3/2 (2014), s. 15.

²³⁰ Oda, "Karahanlıların Kökeni", s. 450.

sevdiği alaca atı “Muz Tag” adlı karlarla kaplı bembeyaz dağa kaçınca kederlenen Oğuz’un yiğit erlerinden biri dağa girerek dokuz günün sonunda karlarla kaplı bir vaziyette atı geri getirmiş ve buna istinaden de Oğuz ona Karluk adını vermiştir.²³¹ Destanın Reşidüddin tarafından aktarılan varyantında ise Oğuz yol üzerinde karlı bir dağa yaklaşıncı karın soğukluğundan dolayı birkaç hane ordunun gerisinde kalmış ve Oğuz da buna öfkelenerek bu ailelere Karluk adını vermiştir.²³² Her iki varyantta da en çok göze çarpan husus Karlukların dağ ve kar motifleriyle ilişkilendirilmiş olmasıdır.

Karlukların tam tarih sahnesine çıkış tarihleri muğlak olmakla birlikte birincil kaynaklardan elde edilen veriler ışığında bunların Altaylardan Tarbagatay Dağlarına kadar olan geniş bir bölgede İrtiş nehrinin çevresinde meskûn oldukları ortaya çıkmaktadır.²³³ Türklerin de bu bölgede ortaya çıktığı bilindiği için Karlukların Türklerle arasında sıkı bir ilişki olduğu Çin kaynaklarında zikredilmektedir. Nitekim *Yeni Tang Kitabı*’nın Karluklar hakkında aktardığı ilk bilgi Karlukların Türkler arasından neşet ettiği bilgisidir.²³⁴ Bu malumat bize Altay bölgesinde neşet eden Türklerden bağımsız bir aidiyete sahip olan Uygur ve Kırgız gibi kavimlerin aksine Karlukların doğrudan Türklerin arasında ortaya çıktığı ancak Bumın ve İstemi’nin seferlerine katılmak yerine anayurtları olan Altaylarda kalarak zaman içinde hem doğu hem de batı Türklerinden ayrı bir siyasi oluşuma dönüştüklerini göstermektedir. Nitekim Oğuz destanında Karlukların karlı dağ ile ilişkilendirilmesi de muhtemelen onların çok eski tarihlerde Altay Dağları civarında kalmasından gelen bir yadigardır.

Erken tarihlerde Karluk birliğinin üç kabileden teşekkül ettiği gözükmektedir. Çin kaynaklarında bunlar Ecsedy tarafından yapılan okumaya göre Bulak (謀落/謀刺, Çiğil/Sebeg (織俟/婆旬) ve Taşlık (踏實力) kabileleri olarak kaydedilmiştir.²³⁵ Her ne kadar bahsi geçen kabilelerin sayısı dört olsa bile Karlukların üç kabileden oluştuğuna dair bir vurgu vardır. Bu dönemde Batı Türk Devletinin bir parçası olan Karlukların 627 tarihinde devletin hükümdarı Tong Yabgu’ya karşı isyan ettikleri kaydedilmişse de bu hadiseden sonra bir süreliğine zikredilmemişler ancak 657 yılına gelindiğinde ise üç boy Tang Devletine bağlanarak başlarındaki kabile reislerin önderliğinde güneye Tanrı Dağları taraflarına doğru hareket etmişlerdir.²³⁶ Bu dönemde artık iyice kuvvetlene Karluk boy beyleri yabgu unvanını almış ancak akabindeki süreçte

²³¹ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1936, s. 25.

²³² Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlili*, İstanbul: Enderun Yayınları, 1982, s. 47.

²³³ İldiko Ecsedy, “A Contribution to the History of Karluks in the T’ang Period”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34/3 (1980), s. 26.

²³⁴ Ecsedy, *History of Karluks*, s. 26.

²³⁵ Ecsedy, *History of Karluks*, s. 30.

²³⁶ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III- M. S. X. Asır)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 64-65.

muhtemelen II. Gök-Türk Devletine biat ettikleri için 700'lü yıllara kadar kaynaklarda zikredilmemişlerdir.²³⁷

Bu hadiseler sonrasında Karluklar zorlu bir sürece girmiştir. Nitekim 714 yılında Kapgan Kağanı kızdırarak Batı Türkleri ile birlikte Çin'e bağlanmışlar ve bu tarihten itibaren sürekli hem batı hem de doğu Türkleri ile harp eden Karluklar 716 yılında Kül Tegin tarafından mağlup edilmiştir.²³⁸ Bu tarihten sonra Karluklar 742 yılına kadar pek görülmemiştir. Ancak bahsi geçen yılda Karluklar, Uygurlar ve Basmıllar ile bir araya gelerek II. Gök-Türk Devletine topluca isyan ederek tahribatına sebep olmuş ve yerine kurulan Basmıl Devletinde Uygurlar ile birlikte sağ ve sol yabgu unvanlarını almışlardır.²³⁹ Ancak 744 yılında Karluklar tekrar Uygurlar ile bir araya gelerek bu sefer de Basmıl kağanını öldürerek Uygur Devletinin yükselişine ön ayak olmuşlardır.²⁴⁰ Bu hadise sonrasında da uzun süredir isyankar bir tavır sergileyen Karluklar ve yeni hükümdarları olan Uygurlar ile aralarında gerginlikler başlamıştır. Uygur döneminde Karlukların asıl kütlesi eski yurtları olan Altaylarda meskûn olmaya devam etse bile küçük bir zümrenin kendi yabguları önderliğinde ve Uygur hakimiyeti altında Ötüken yöresinde yaşadığı görülmektedir.²⁴¹

Bu tarihlerden sonra Karluklar Uygur baskısı gibi birçok sebepten batıdaki Türgeş topraklarına doğru kaymaya başlamıştır. Nitekim 751 yılında Isık Göl civarında oturan Karluklar Temmuz ayında gerçekleşen Talas şehri yakınlarındaki muharebede Arapların safına geçerek Çin ordusuna karşı durmuşlardır.²⁴² Daha sonra 766 tarihinden sonra iyice güçlenen Karluklar bölgedeki Türgeş kabilelerini hakimiyetleri altına alarak Çu vadisinde yurt tutmuşlardır.²⁴³ Karlukların Altaylardan Yedisu bölgesine göç etmesi neticesinde artık bahsi geçen kavim Çin tarih yazımının dışına çıkmıştır. Artık bu tarihlerden itibaren Karluklar İslamî kaynaklarda daha belirgin olarak görülmeye başlar.

Karluklar hakkında malumatlar veren İslam kaynaklarından biri İbn Hurdazbih tarafından dokuzuncu yüzyılda kaleme alınan "*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*" adlı eser olup müellif burada Karluk hükümdarlarına yabgu (Cebgûya) dendiğini belirtmektedir.²⁴⁴ Bahsi geçtiği üzere Karlukların yedinci yüzyılda bu unvanı aldıkları bilinmektedir. İbn Hurdazbih'in aktardığı bilgilere göre de dokuzuncu yüzyılda bu unvanı hala kullanmakta oldukları gözükmektedir. İkinci bölümde de zikredildiği üzere müellif Talas yakınlarındaki Kasraybâs adlı

²³⁷ Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, s. 65.

²³⁸ Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, s. 66.

²³⁹ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2011, s. 319.

²⁴⁰ Liu Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 321.

²⁴¹ Ecsedy, *History of Karluks*, s. 28.

²⁴² Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, s. 69.

²⁴³ Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul: Selenge Yayınları, 2013, s. 124.

²⁴⁴ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 30.

meskende Karlukların kışladıklarını belirtmektedir.²⁴⁵ Nitekim Yakubî de Türklerin çeşitli grup ve ülkelere ayrıldığını dile getirirken bunların arasında Karlukları da saymaktadır.²⁴⁶ Bir başka önemli İslam coğrafyacısı İbn Rüsteh 903-13 yıllarında telif ettiği “*el-A'lâku'n-nefise*” adlı eserinde Ceyhun’a akan nehirleri zikrettiği kısımda Vahş nehrinin Karlukların yaşadığı bölgenin yüksek taraflarından geldiğini bildirmektedir.²⁴⁷ İbn Rüsteh’in aktardığı bilgiler Karluk kabilelerinin artık iyice güney ve batıya doğru etkinlik kazandıklarını göstermektedir.

Mesudî de onuncu yüzyılın ortalarında kaleme aldığı “*Mürûcü'z-zeheb*” adlı eserinde Karluklar hakkında bazı önemli malumatlar vermektedir. Müellif Türklerin en uzun boylusu, yakışıklısı ve tatlı sîmâlısı olarak nitelendirdiği Karluklar hakkında bunların Fergana ve Şaş civarında meskûn olduğunu ve onların Hakan-ı Kebir’inin diğer Türk memleketlerini itaat altına aldığı bilgisini vermektedir.²⁴⁸ Bu bilgidен yola çıkarak İslam coğrafyacılarının nezdinde Karluklar tarafından temsil edildiği düşünülen Karahanlı Devletinin oluşum sürecini bu dönemde tamamlamış olduğu ve artık yakın çevresindeki Türk zümrelerini de itaat altına aldığı anlaşılmaktadır. Mesudî bu bilgilerle de yetinmeyip ilginç bir bilgi daha vermektedir. Müellif bahsi geçen bu Hakan-ı Kebirler hakkında bunların İran hükümdarlarını mağlup eden Afrasiyab ve Şane hükümdarlarından olduğunu dile getirmektedir.²⁴⁹ Buradaki Şane ifadesinin ne olduğu hakkında kesin bir sonuca ulaşmak zor olsa bile bahsi geçen kelimenin Gök-Türk yönetici zümresini oluşturan Aşina ismine olan benzerliği dikkat çekmektedir.

Türk coğrafyası hakkında en önemli malumatlara sahip eserlerden biri de 982-83 tarihli olup yazarı bilinmeyen *Hududü'l-Alem* kitabıdır. Eserde Karluk ülkesi de dahil birçok Türk memleketi hakkında bilgiler içermektedir. Eserde ilk olarak Karluk ülkesinin sınırları hakkında bilgiler verilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet, Yağma ve Dokuz Oğuz sınırları; güneyinde Yağma ve Maverâünnehir sınırları; batısında Oğuz hududu; kuzeyinde ise Tuhsı, Çiğil ve tekrar Dokuz Oğuz sınırları bulunmaktadır.²⁵⁰ Türk memleketleri arasındaki en bayındır ülke ve bol akarsulara sahip olan Karluk memleketi ılıman iklime sahip olup buradan İslam ülkelerine birçok kürk ihraç edilmektedir.²⁵¹ Öbür taraftan eski hükümdarlarına yabgu denen Karluk milletinin medenî milletlere daha yakın olduğu ve netice olarak diğer Türklere kıyasla daha hoş mizaçlı ve sosyal

²⁴⁵ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 38.

²⁴⁶ Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, s. 75.

²⁴⁷ İbn Rüsteh, *el-A'lâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*, çev. Ali Fuat Eker, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, s. 111.

²⁴⁸ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2004, s. 40.

²⁴⁹ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 40

²⁵⁰ *Hudud al-'Alam*, s. 97.

²⁵¹ *Hudud al-'Alam*, s. 97.

insanlar oldukları belirtilmekte birlikte bu ülkede birçok köy ve kasabanı var olduğu ifade edilmektedir.²⁵²

Eserde Karlukların iktisadî yaşantıları hakkında da bazı malumatlar verilmektedir. Nitekim bunların bazıları avcılıkla, bazıları ziraatla ve bazıları da çobanlıkla geçinmekte olup zenginliklerinin temelini atlar, koyunlar ve birçok türden kürkler oluşturmaktadır.²⁵³ Burada verilen bilgiler Karlukların eski yaşam tarzını devam ettirmelerine rağmen aralarındaki bazı zümrelerin artık daha baskın olarak ziraî faaliyetlerle de meşgul olduğunu göstermektedir. Ancak zenginliklerinin hayvanlar ve kürklerden oluşması bu zümrenin eski konar-göçer yaşamı devam ettiren zümrelere kıyasla sayıca daha az olduğunun bir işaretidir. Bu bilgilerden sonra *Hududü'l-Alem* son olarak Karluk memleketindeki mesken yerleri hakkında malumatlar vermektedir. Toplamda on beş madde olarak verilen bu meskenlerin başında Kûlân ve Mirkî (Berka) gelmektedir.

Esere göre Kûlân İslam hududunda bulunan küçük bir muhit olup ziraî faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir yerken Mirkî ise Karlukların meskûn olduğu ve tacirlerin ziyaret ettiği bir yer olup bu iki mesken arasında da Bistân, Khaym ve B.rîsh adlı üç Karluk kabilesi mesken tutmaktadır.²⁵⁴ İkinci bölümde bahsedildiği üzere bu iki yerleşim yerini İbn Hurdazbih ve Kudâme bin Cafer zikretmiştir. Üçüncü ve dördüncü maddeler de çapulcuların gezdiği ve birkaç Karluk çadırının bulunduğu metruk bir mesken olan Nûnkath (Nûzket?) ve birçok Karluk kabilesine ev sahipliği yapan bayındır Gh.nskîr adlı yerlerden bahsedilmektedir.²⁵⁵ Beşinci yer Tûzûn-Bulagh ekinlerin ve akarsuların bol olduğu bir yer olup Yağma sınırına yakın bir yerde bulunmaktadır.²⁵⁶ Buradaki Yağma hududu bilgisinden yola çıkarak bu meskenin Karluk ülkesinin güneydoğu taraflarında kaldığı fikri ortaya atılabilir.

Altıncı maddede yedi Karluk kabilesinin tuz tedarik ettiği Tûz-Kûl adlı bir yerden; yedinci maddede Karluk yabgusunun kardeşleri tarafından idare edilen ve bir dağın yamaçlarında kurulu olan Kûkyâl, Atlâlîgh ve Lûl.gh adlı bereketli köylerden; sekizinci maddede ise yine benzer bir türde kurulmuş olan ve doğrudan Karluk yabgusunun hakimiyetinde olan Êzkath ve M.ljkath adlı mamur köylerden bahsetmektedir.²⁵⁷ Yedinci ve sekizinci maddede bahsi geçen ve dağların yamaçlarında kurulu olan bu yerlerin gerçekten kalıcı meskenler mi yoksa yaylaklar mı olduğu metinden tam anlaşılmamaktadır. Dokuzuncu yer olan Kirmînkath her yerden gelen tacirlere ve L.bân adlı bir Karluk kabilesine ev sahipliği yapmakta olup büyük bir yer olarak adlandırılmıştır.²⁵⁸

²⁵² *Hudud al-'Alam*, s. 97.

²⁵³ *Hudud al-'Alam*, s. 97.

²⁵⁴ *Hudud al-'Alam*, s. 97.

²⁵⁵ *Hudud al-'Alam*, s. 97.

²⁵⁶ *Hudud al-'Alam*, s. 98.

²⁵⁷ *Hudud al-'Alam*, s. 98.

²⁵⁸ *Hudud al-'Alam*, s. 98.

Hududü'l-Alem onuncu ve on birinci maddelerde artık Isık Göl ve yakınlarında bulunan meskenlerden bahsetmektedir. İlkinde iki dağın arasında bulunan ve meskunları cesur ve muharip olarak nitelendirilen Tûn.l ve Tâlkh.za adlı yerlerden bahsedilip burasının Çiğil hududuna yakın olduğu belirtilirken ikincisinde ise kıyıda bulunan ve bayındır olan Barsgan'ın yöneticisinin Karluk olmasına rağmen meskûn ahalinin daha ziyade Dokuz Oğuzlara sadık oldukları bilgisi verilmektedir.²⁵⁹ On ikincide eskiden Karluklara ait olup artık Dokuz Oğuzlara geçen ve içinde iki yüzden fazla kabilenin yaşadığı bildirilen Jâmgh.r adlı yerin bir çölün yakınında olduğu ifade edilmekteyken sonraki maddede B.njûl adlı yerin Karluk ülkesinde bulunduğu ancak eskiden Dokuz Oğuzlara ait olduğu ancak eserin kaleme alındığı tarihte Kırgızlar tarafından işgal edildiği aktarılmaktadır.²⁶⁰

Burada verilen bilgilerden 980 civarlarında Karlukların kuzey doğu taraflarındaki Uyğurlar ve Kırgızlar ile aktif olarak harp içinde bulundukları ve bu sebepten ötürü bunlar arasındaki sınırların sürekli değiştiği anlaşılmaktadır. Son iki yerler ise bir dağ ile ırmak arasında yer alan ve kalabalık olan Aq.râq.r ile iki yüz kişinin meskûn olduğu ve bir dağ üzerinde inşa edilmiş olan Uç adlı yerler olup eserde buraların Karluklar tarafından idare edildiğine dair bir not düşülmüştür.²⁶¹ Böylelikle *Hududü'l-Alem*'de Karluk memleketindeki yerleşim yerleri zikredilmiştir. Bu yerleşim yerleri hakkında dikkat çeken hususlardan biri Karlukların aşağıda bahsedilecek olan diğer dahilî boylara kıyasla bariz bir biçimde çok daha fazla yerleşim yerine sahip olduğu gerçeğidir.

Karluklar hakkında malumatlar veren bir önemli isim de Gerdizî ve 1049-52 yıllarında telif ettiği "*Zeynü'l-Ahbâr*" adlı eseridir. Gerdizî Türklerin ve Karlukların kökeni hakkında dikkate değer bir rivayeti anlatmaktadır. Rivayete göre Türklerden bir kabile şefi olan Karluk adlı beyin bir kölesi Karluk'un annesine tecavüz teşebbüsünde bulununca daha sonra korkarak Dokuz Oğuz yurduna sığınıp orada da ülkenin hakanının bir hizmetçisi tarafından bulununca da kendisine Yabaku (Yabâgû) adı verilmiş ve durumu öğrenen Dokuz Oğuz hakanı ülkesindeki Karlukları huzuruna çağırarak onların artık Yabaku'nun maiyetinde olduğunu ve adlarının Yabaku-Karluk kabilesi olarak değiştirdiğini duyurmuştur.²⁶² Bu rivayet oldukça dikkate değerdir. Çünkü Karluklar ile Yabakular arasındaki ilişkiler hakkında farklı bir pencere açmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un aktardıklarına bakıldığında Yabakular tamamen Karluklardan bağımsız olmakla kalmayıp aynı zamanda Karahanlı Devletine sürekli sıkıntılar çıkaran düşman bir kavimdir. Nitekim Gerdizî ile Kaşgarlı Mahmud'un telif

²⁵⁹ *Hudud al-'Alam*, s. 98.

²⁶⁰ *Hudud al-'Alam*, s. 98.

²⁶¹ *Hudud al-'Alam*, s. 98.

²⁶² Arsenio P. Martínez, "Gardîzî's Two Chapters on the Turks", *Archivum Eurasiae Medii Aevi II* (1982), s. 118-119.

eserleri arasında kabaca yirmi yıllık küçük bir fark olmasına rağmen iki eserin de Karluk ve Yabakular hakkında aktardıkları malumatlar birbirleri ile tutarsızdır.

Bu rivayetin akabinde Gerdizî bunların Yedisu bölgesine geliş rivayetini aktarmaktadır. Rivayete göre batı Türklerinden bir adam Yabaku-Karluklardan bir kız kaçırıp Türkistan'a (Yedisu) getirir ancak buradaki Türk hanı bu kızı kendi himayesine alıp tüm akrabalarını -ki burada kastedilen tüm Yabaku-Karluk kabilesidir- bir mektupla kendi ülkesine davet eder ve en nihayetinde han bu davete teşrif eden bu Yabaku-Karlukları kendi ülkesine yerleştirir.²⁶³ Bu hadiselerden bir süre sonra Türgeş kabilesi gerçekleştirdikleri bir saldırıda Türk hakanının bütün uruğunu imha edince Türk Devletinin yeni sahipleri Karluklar olur ve eski uruğun son hükümdarı olan Xotoğlan'ın (Kut Oğlan?) yerine tahta Karlulardan İl-Malmasın Jabguye (İl-Almasın Yabgu?) geçer.²⁶⁴ Bu hadiselerin akabinde de Karluklar artık Türkistan bölgesinin yeni hakimleri haline gelmişlerdir.

Burada aktarılan rivayette göze çarpan şeylerden biri Türgeş kabilesinin hakanın uruğunu imha etmesidir. Nitekim tarihî kaynaklarda aynı hadiseler zikredilmekte olup burada yok edilen hakanın ailesi bariz olarak Aşına hanesidir. Öbür taraftan Karlukların Yedisu bölgesine gerçekleştirdikleri göçün Türk hakanının davetine bağlanması ne tarihî belgelerle ne de gerçekleşen hadiselerin kronolojisiyle uyushmaktadır. Nitekim Karlukların Yedisu bölgesine göçtüğü tarihlerde Türgeş kabilesi batının yeni hakanları olarak halihazırda çoktan Aşına hanesinin yerini almıştır. Mamafih Gerdizî'nin aktardığı bu rivayetin kaynağının Karlukların bizzat kendileri olabileceği ve Karlukların da Yedisu bölgesinin yeni hakimleri olarak meşruiyetlerini pekiştirebilmek için orijinal hadiseleri çarpıtmış olabilecekleri ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Netice olarak Gerdizî'nin aktardığı hadiseler aslında gerçek tarihî olayların siyasi nedenlerle değiştirilmiş versiyonları gibi gözükmektedir.

3.1.2. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE KARLUKLAR

Karluklar Karahanlı Devleti içinde Türk nüfusunu oluşturan ana unsurlardan biridir. Hatta devlet ve coğrafi saha göz önünde bulundurulduğunda Karluklar Karahanlı Devletinin en kalabalık ve yoğun bileşeni gibi gözükmektedir. Ancak tüm bu duruma rağmen Kaşgarlı Mahmud'un Karluklar hakkında sessiz bir tavır sergilediği göze çarpmaktadır. Karahanlı Devletinin mensubu olan müellifin eserine bakıldığında Karluklar hakkında verilen malumatlar oldukça azdır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud Türk kavimlerini batıdan doğuya sıraladığı listede büyük ve önemli kavimlerin hepsini zikretmekle kalmamış Türk kökenli olmayan Kay, Tatar ve Tangut gibi birçok kavmi de listeye eklemekten çekinmemiştir. Lakin Karluklar ne bu

²⁶³ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 119.

²⁶⁴ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 120.

sıralamada ne de Kaşgarlı Mahmud'un kitabına eklediği harita içerisinde anılmıştır. Tüm bunlara rağmen eserde Karluklar hakkında bazı bilgi kırıntıları bulunmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud eserinde Karluk maddesini Türklerden konar-göçer bir kabile olarak açıklayıp bunların da Türkmen olduğunu ancak Oğuz olmadığını dile getirmektedir.²⁶⁵ Buna ek olarak Kaşgarlı irkin su maddesinde kelimenin birikmiş anlamına geldiğini açıklarken not olarak Karluk reislerinin Köl İrkin unvanını taşıdığını ve ayrıca bunlara saygı ifade etmek için Sağun unvanının kullanıldığını belirtmektedir.²⁶⁶ Nitekim onuncu yüzyıl seyyahlarından olan İbn Fadlan da Oğuz memleketinden geçerken bunların hükümdarlarına Yabgu, vekiline ise Küz Erkin denildiğini aktarmaktadır.²⁶⁷ Bu Karlukların içtimaî yapısının Oğuzlara benzediğini göstermektedir. Öbür taraftan Kaşgarlı Mahmud Çiğil, Tuhsı ve Yağma gibi zümrelerin aksine Karluk reisleri hakkında malumatlar vermesi dikkate değerdir. Nitekim Kaşgarlı bir başka maddede Çoğlân adlı bir Karluk reisinin ismini vermektedir.²⁶⁸ Bu bilgiler dışında eserde Karlukların lehçesine özgü bazı sözcükler verilmiştir ancak Karlukların Karahanlı Devleti ile olan ilişkileri hakkında pek malumat bulunmamaktadır.

Karahanlı Devleti döneminde Karluklar hakkında bilgiler ve vakalar özellikle devletin Selçuklulara bağlandığı ve Sencer'in aktif olduğu dönemde cereyan etmiştir. Bu dönemde iki devlet arasındaki ilişkiler sıkılaştıkça Selçukluların kuvvet kazanması ile Oğuz kabilelerinin önemi de artmaya başlamıştır. Sencer, Kadir Han Cibrâil b. Ömer'i 1102 yılında infaz ederek yerine Arslan Han Muhammed b. Süleyman'ı (ö. 1132) geçirince Arslan Han'ın oğlu Nasr Semerkant'ın ileri gelenlerinden Hasan el-Şerifü'l-Eşref ile birlikte Karlukların desteğini alarak tahtı gasp etmeye teşebbüs etmiş ancak haberi alan Arslan Han tarafından öldürtülünce Karluklar da zorla iktidara el koyarak Arslan Han'ı Sencer'den yardım dilemeye mecbur kılmışlardır.²⁶⁹ Nitekim Arslan Han Muhammed döneminde Oğuz kabileleri, Selçuklu-Karahanlı ilişkileri neticesinde, Maverâünnehir bölgesinde etkinlik kazanmaya başlayınca bu durum Arslan Han Muhammed ile Karlukların arasının iyice açılmasına neden olmuş ve netice olarak Sultan Sencer (ö. 1157) Semerkant'a gelerek Karlukları bölgeden atmıştır.²⁷⁰

Nitekim İbnü'l-Esir'in aktardığı bilgilere göre de bu hadiseler esnasında Sencer bölgeye varıncaya kadar Karahanlı ordusu içindeki Karluklar Arslan Han

²⁶⁵ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 353.

²⁶⁶ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 137-307.

²⁶⁷ Ahmed bin Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Mehmet Şayir, İstanbul: Selenge Yayınları, 2022, s. 20.

²⁶⁸ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 334.

²⁶⁹ Hüseyin Salman, "Karluklar", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1973), s. 73.

²⁷⁰ Şehâbeddin Mercânî, *Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)*, çev. Ömer Soner Hunkan, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020, s. 49.

Muhammed'in tahtını gasp etmiştir.²⁷¹ Sencer tarafından 1135 tarihinde Karahanlı tahtına oturtulan Mahmud bin Muhammed tekrar Maverâünnehir bölgesinde sorun çıkartan ve nüfusları gittikçe artan Karlukları defalarca mağlup etmesine rağmen onları bölgeden çıkartamayınca Sultan Sencer'i onlara karşı kıskırtmış ve netice olarak tekrar mağlup olan Karluklar doğuda bulunan Kitan hükümdarına sığınmıştır.²⁷² Maverâünnehir bölgesinde tüm bu hadiseler cereyan ederken Yedisu bölgesinde meskun olan Karluklar da devletin doğu kısmını yöneten İlig Han'ın güçsüzlüğüne güvenerek Aral Gölü'nün kuzeyinde meskun olan Kanglılar ile birlikte Balasagun üzerine akınlar gerçekleştirmeye başlamıştır.²⁷³

Nitekim bu hadiseler Cüveynî tarafından kaleme alınan "*Tarih-i Cihan Güşa*" adlı eserinde de zikredilmektedir. Karluk ve Kanglı Türkleri tarafından gerçekleştirilen talan ve yağmalar sonucunda aciz kalan ve Afrasiyab soyundan olan Balasagun hâkimi, Kitan hükümdarının ve ordusunun kuvvetini duyunca ona bir elçi yollayarak kendisini Karluk ve Kanglı belasından kurtarırsa ülkesini ona teslim edeceğini duyurmuş ve böylece Balasagun'a gelen hükümdar kendisini çağıran hanın unvanını alıp ona İlig Türkmen adını koyarak zahmet çekmeden ülke sahibi olmuştur.²⁷⁴ Bu hadiseler neticesinde Karluk kabilelerinin Batı Karahanlı Devletine karşı bir muhalif tavır sergilediği bariz bir şekilde görünürken Karahanlı ve Selçuklu devletlerinin takındığı cezalandırıcı tutumlar da malum üzere Karlukları Kitanlar ile siyasî ilişkilerini geliştirmeye itmıştır. Netice olarak Karlukların bu yönde siyasî adımlar atması hem Karahanlı hem de Selçuklu devletleri için ağır sonuçları olmuştur. Öbür taraftan Doğu Karahanlı Devleti ise Karluklara karşı tutunabilmek için tam tersine bizzat kendileri Kitan kavmini topraklarına davet etmiştir.

3.1.3. KARA-KİTAN DÖNEMİNDE KARLUKLAR

İbnü'l-Esir "*el-Kâmil fi't-târîh*" adlı eserinde 1141-2 tarihlerinde Karluklarla alakalı benzer hadiselerden bahsetmektedir. Bu tarihlerde Mahmud bin Muhammed'in Karlukları şikâyet etmesi üzerine Sencer ordusu ile onların üzerine yürüyünce Karluklar korkarak Kitan hükümdarına sığınmış ve kendisi de Sencer'e yazdığı mektupta Karluklar adına şefaât istese de Sencer yolladığı cevabında kendisini İslam'a ihtida etmezse onlara neler yapabileceğine dair tehditler savurmuştur.²⁷⁵ Bu hadisenin neticesinde iki devletin ordusu 9 Eylül 1141 tarihinde meşhur Katvan Muharebesinde karşılaşmış ve sonuç olarak Kitanlar galip gelerek Batı Karahanlı Devletini oluşturan Maverâünnehir

²⁷¹ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi* XI, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1991, s. 81.

²⁷² Şehâbeddin Mercânî, *Satuk Buğra Han*, s. 49.

²⁷³ Salman, "Karluklar", s. 73.

²⁷⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 309.

²⁷⁵ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih* XI, s. 83.

bölgesini ilhak etmişlerdir.²⁷⁶ Bu hadise ile birlikte artık Karahanlı Devleti Kitanlara tâbi olmuştur.

İbnü'l-Esir bu muharebe için Kitanların yanında cenk eden Karlukların çok çetin savaşçılar olup halkın arasında en iyi savaşanların onlar olduğunu dile getirmekte ve akabinde İslam tarihi içerisinde Horasan bölgesinde bu kadar insanın öldüğü bir muhabere yaşanmamış olmakla beraber Dergam vadisinin Sencer'in ordusundan on bin ölü ve yaralı ile dolup taşıdığını aktarmaktadır.²⁷⁷ Bu son ifade de müellif belli ki Maverâünnehir bölgesini Horasan'ın bir parçası saymaktadır. Mamafih bu hadiseler esnasında artık Karluk kabilelerinin Karahanlı Devletinin hakimiyeti altından çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim artık Batı Karahanlı Devleti Kara-Kitan Devletine tâbi olmuş ve netice olarak Karahanlı Devleti konar-göçer Karluklar üzerindeki hakimiyetini iyice kaybetmiştir. Bu tarihlerden itibaren artık Karluklar oldukça başlarına buyruk hareket etmeye başlamışlardır.

İbnü'l-Esir 1153-4 yıllarında da Oğuzlar ve onlarla mücadele eden Karluklar hakkında bazı malumatlar vermektedir. Müellif bu dönemde Oğuz kabilelerinin Horasan bölgesinde gerçekleştirdikleri tahribattan bahsederken bunların birilerine yardım edip daha sonra onlara sürekli ihanet etmeyi adet haline getirdiklerini ve aynısını Karahanlı Devletine de yaptıklarını ancak Karlukların daha sonra Oğuzları yurtlarından söküp attıklarını dile getirmektedir.²⁷⁸ Daha sonra 1156 yılının başında zayıf ve aciz hükümdarlığı ile malum olan Tamgaç Han İbrahim bin Muhammed Maverâünnehir'de Karluklar tarafından öldürüldü ve akabinde cesedi de çöle atıldı.²⁷⁹ Yine aynı sene içerisinde Sultan Sencer Oğuzların elinden kaçtığı esnada Sencer'e olan karışıklığı ve fitne fesat çıkartması ile bilinen Karlukların reisi Ali Beg hayatını kaybedince Karluklar Sultan Sencer'in yanına akın etmişler ancak Sultan Sencer de 1157 yılında vefat etmiştir.²⁸⁰ Tamgaç Han İbrahim'in vefatından sonra sıra ile tahta çıkan Mahmud bin Hüseyin ve Ali bin Hasan'ın dönemlerinde de Karahanlı Devletinin çoğunlukla Karluklar ile bir mücadele halinde olduğu görülmektedir.²⁸¹

Çağrı Han Ali bin Hasan (1158-60) saltanatı devrinde Maverâünnehir bölgesinde meskun olan Karluklardan Beygu Han'ı öldürüp diğerlerini de öldürmeye teşebbüs edince 1158-9 tarihlerinde Karluklardan bir zümre Laçın Beg liderliğinde Hârizm'e iltica etmiş ve Hârizmşah İl Arslan da onlara yardım etmek için Maverâünnehir'e hareket edince Çağrı Han da Kitanlardan destek

²⁷⁶ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 283.

²⁷⁷ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih XI*, s. 84.

²⁷⁸ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih XI*, s. 156.

²⁷⁹ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih XI*, s. 173.

²⁸⁰ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih XI*, s. 180.

²⁸¹ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 286.

istemıştır.²⁸² Kitanlar da İlig Türkmen'i 10 bin atlı ile desteğe yolladığında her iki muhalif tarafın orduları Soğd ırmağının kıyısında karşı karşıya gelmiş ancak İlig Türkmen karşı tarafın daha güçlü olduğunu fark etmesi üzerine alimlerini ve imamlarını sulh için yollayarak karşı tarafın gönlünü almış ve netice olarak Hârizmşah Karluk beylerine değerli armağanlarla ülkelerine geri göndermiştir.²⁸³

İbnü'l-Esir'in hatalı olarak 1163-4 tarihinin olayları olarak aktardığı hadisede Çağrı Han Ali bin Hasan Tegin kendisine Kitan hükümdarından gelen emirle Karlukları Maverâünnehir bölgesinden Kaşgar taraflarına sürerek onlardan silahlarını teslim ederek ziraat ile meşgul olmalarını buyurmuş olsa bile Karluklar bunu reddedip Buhara üzerine yürümüşler ancak burada İbn Mâze'nin sözlerine kanıp oyalanmış ve en nihayetinde Çağrı Han Ali yaptığı ani baskında tamamen helak edilmişlerdir.²⁸⁴ Arkeolojik veriler bu tarihte Çağrı Han Ali'nin tahta olmadığını göstermekte olup İbnü'l-Esir'in aktardığı bu olay en geç 1161 civarında gerçekleşmiş olabilir.²⁸⁵ Bu hadise sonrasında Karlukların Maverâünnehir bölgesindeki varlığı büyük bir darbe yemiştir.

Kılıç Tamgaç Han Mesud bin Hasan (1160-67) kendi döneminin başında ülkede kargaşaya neden olan Karluk ve Oğuz zümrelerini mağlup ederek onların kafataslarını kuşlara ve vahşi hayvanlara ziyafet verebilmek için taslara çevirmiştir.²⁸⁶ Bu hadiselerin akabinde Karluklardan oluşan bir askerî grubun içinde sivrilip Han'a Maverâünnehir bölgesinde bir yıl hizmet etmiş olan ve sıradan bir şecereye sahip olan Ayyar Bey isyan edince hakanın ordusu ile savaşmış ancak en nihayetinde yakalanınca şeriat hükmünce öldürülmüştür.²⁸⁷ Kılıç Tamgaç Han daha sonra Tirmîz yakınlarında gerçekleştirdiği başarılı seferleri ile bu bölgeyi Karluklardan arındırmıştır.²⁸⁸ Nitekim Kılıç Tamgaç Han döneminde Karahanlılar büyük ölçüde Karlukların gücünü kırarak devlete karşı bir tehlike oluşturmalarının önüne geçmiştir.

Cüveynî tarafından aktarılan 1170 tarihli bir hadisede Kitanlar ve Maverâünnehir merkezli Karahanlılar bir olup Hârizm Devleti üzerine büyük bir ordu yollayınca Hârizmşah İl Arslan emri altında bulunan Karlukları yine adı Ayyar Beg olan birinin komutası altında öncü birlik olarak Amuye'ye yollamış ancak öncü birlik İl Arslan bölgeye varana kadar savaşa tutuşunca mağlup olup netice olarak Ayyar Beg esir düşüp tutuklanmış ve 8 Ağustos tarihinde de Hârizm'e dönen İl Arslan da burada vefat etmiştir.²⁸⁹ Burada bahsi geçen Ayyar Bey muhtemelen 1158 yılında Çağrı Han Ali'den kaçıp Hârizmşah Devletine

²⁸² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 263; Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 287.

²⁸³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 263

²⁸⁴ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih XI*, s. 252.

²⁸⁵ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 288.

²⁸⁶ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290.

²⁸⁷ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290.

²⁸⁸ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 290.

²⁸⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 264

iltica eden ve burada İl Arslan'ın kızı ile nişanlanıp devletin komutanı olan Karluk soylusu Ayaz Bey Şemsü'l-Mülk bin Hüseyin'dir.²⁹⁰

Tüm bu hadiseler göz önünde bulundurulduğunda Karahanlı Devletinin Karluklarla olan ilişkisi başta kurucu unsur olan bu zümre ile devlet arasında oldukça sıkı bir bağ olmasına rağmen daha sonraki tarihlerde bu ilişkinin gevşeyerek kopma noktasına kadar geldiği görülmektedir. Bahsi geçen olaylarda Karlukların Karahanlı Devleti ile zıtlaşmasına neden olmasında göze çarpan iki önemli husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Karahanlı Devletinin konar-göçer bir yapıda kurulmasına rağmen ilerleyen süreçlerde devlet içinde medenî ve yerleşik yapıyı iyice benimsemesi sonucunda konar-göçer kabileleri yerleşik hayatı benimsemeye teşvik etme çabasıdır. İkincisi ise aşağıda görüleceği üzere Selçuklu Oğuzları ile ilişkilerin gelişmesi ve bunların Horasan ile Maverâünnehir bölgelerinde iyice nüfuzlarını hissettirmeleri neticesinde artık Karahanlı Devleti içinde insan ve işgücü olarak Karluklara rakip olarak Oğuzların belirmesinin Karluklara getirdiği hoşnutsuzluktur.

Benzer bir şekilde Hunkan da Karluklarla ilgili meseleleri beş madde halinde açıklamaktadır. Müellife göre birincisi siyasî gerilemelere rağmen devletin medenî olarak gelişmesi sonucunda ortaya çıkan kentleşmenin konar-göçer Karlukların yaşam alanını kısıtlaması olup ikincisi de bu süreçte Karluklara ait sürü hayvanlarının nüfusça artması sonucunda daha fazla otlak alanlara ihtiyaç duyulmasıdır.²⁹¹ Üçüncü madde Karlukların devlet politikaları neticesinde yerleşik hayata zorlanmaları ve direndikleri takdirde sürgün edilmeleri olup dördüncü madde ise Hakanî yönetici hanesinin Selçuklular ile gerçekleştirdikleri evlilik bağları sonucunda aslî unsur olan Karluklara yabancılaşmasıdır.²⁹² Beşinci ve son madde ise Maverâünnehir bölgesinde Karluklarla kadim düşmanlıkları olan Oğuzların kuvvetlerinin artması neticesinde Karlukların halihazırda yetersiz olan otlakları paylaşmak mecburiyetinde kalıp ekonomik kayıplara maruz kalmasıdır.²⁹³

3.1.4. MOĞOL ARİFESİNDE KARLUKLAR

Karluklar 1170'li yıllardan itibaren İslam dünyasının hudutlarından uzaklaşarak doğuya yönelmiş ve bunun neticesinde de artık İslam kaynaklarının ilgi alanından dışarı çıkarak zikredilmez hale gelmişlerdir.²⁹⁴ Ancak bu süreçte Yedisu bölgesinde iki Karluk grubunun varlığı dikkat çekmektedir. Bunlardan

²⁹⁰ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 291.

²⁹¹ Ömer Soner Hunkan, *İpek Yolu'nun Muhafızları: Bozkırlardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu (Karahanlılar)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019, s. 43.

²⁹² Hunkan, *İpek Yolu'nun Muhafızları*, s. 43.

²⁹³ Hunkan, *İpek Yolu'nun Muhafızları*, s. 43.

²⁹⁴ Ömer Soner Hunkan, "Moğol İstilas Arifesinde İslâm'ın Doğu Sınırı: Karluk Meselesi", Prof. Dr. Özkan İzgi'ye Armağan, ed. Bahaeddin Yediyıldız ve Mehmet Öz, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 257.

birincisi Kitanlara tâbi olup Hakanî soylu Arslan Han'ın hakimiyetindeki Kayalığ merkezli zümreyken ikincisi ise Bozar Han hakimiyetinde olan İli vadisindeki Almalığ merkezli zümredir.²⁹⁵ Mamafih Kayalığ ve Almalığ merkezli bu devletçik her ne kadar aynı coğrafi bölgede kurulmuş olsa bile birbirlerinden tamamen bağımsız gibi görünmekteledir.

Cüveynî tarafından aktarılan bilgilere göre Kitan hükümdarının Kayalığ merkezinden meskun olan Müslüman Arslan Han'a karşı olan düşmanlığından dolayı bir gün onu Müslüman Hoten'e karşı sefere çağırıp sınamak istemiş ancak Arslan Han emire uyup yola çıkmaya hazırlandığında Şemur Tayangu durumu Arslan Han'a izah edip hanesinin yok olmaması için zehir içip hayatına son vermesini tavsiye etmiştir.²⁹⁶ Bu tavsiyeye uyan Arslan Han'ın yerine oğlu II. Arslan Han geçerek kendisine hükümdar tarafından hediyeler ile birlikte yanında Kayalığ şehrine dönerken bir de memur yollamış ancak bu memurun ülkedeki halka zulüm etmesi nedeniyle Arslan Han kendisini öldürerek akabinde şöhreti yayılmakta olan Cengiz Han'a sığınmıştır.²⁹⁷ II. Arslan Han artık tâbi olduğu Cengiz Han'ın kızlarından birini alıp Kayalığ'a geri dönmüş ve halefleri olan oğulları da uzun bir süre hizmete devam ederek Mengü Han döneminde kendilerine Özkent'in yönetimi bahşedilmiştir.²⁹⁸ Nitekim bu hadise "*Moğolların Gizli Tarihçesi*" adlı eserde de zikredilmiştir. Esere göre Karluk Arslan Han, Kubilay Bey'e katılarak Cengiz Han ile buluşmuş ve Cengiz de savaşmadan kendisine katıldığı için ona Alha Behi'yi vermiştir.²⁹⁹

Yine Cüveynî tarafından aktarıldığı üzere Almalığ taraflarında haydutluk yaparak geçinen cesur bir adam olan Bozar Han birçok serseriye yanında toplayarak Almalığ şehrini ele geçirmiş ve akabinde de Kitan tahtını gasp eden Güçlüg'ü mağlup ederek bu hadiseyi bildirmek için Cengiz Han'a hediyeler eşliğinde bir elçi göndermiştir.³⁰⁰ Karşılık olarak hediyeler yollayan Cengiz Han elçiye Bozar Han'ı Cuçi'nin kızıyla nişanlamak istediğini iletince bunu duyan Bozar bizzat gelerek Cengiz'in huzuruna çıkmış ve dönüş yolunda avlanmaması gerektiği uyarısı ile beraber birçok hediye ile bin baş koyun alarak ülkesine doğru yola çıkan Bozar Han verdiği sözü unutup tekrar ava çıkınca Güçlüg ve adamları tarafından yakalanıp öldürülmüştür.³⁰¹ Bu hadiseden sonra Cengiz Han Almalığ memleketine Bozar Han'ın oğlu Siknak Tekin'i tayin edip ona hilat vererek Cuçi'nin kızlarından biri ile nişanlamış ancak kendisi Almalığ'a varamadan yolda vefat edince 1253 yılında yerine oğlu tayin edilmiştir.³⁰² Böylelikle hem

²⁹⁵ Hunkan, "Karluk Meselesi", s. 257.

²⁹⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 114.

²⁹⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 115.

²⁹⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 116.

²⁹⁹ *Moğolların Gizli Tarihçesi*, çev. Mehmet Levent Kaya, İstanbul: Kronik Kitap, 2018, s. 188.

³⁰⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 115.

³⁰¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 115.

³⁰² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s. 116.

Kayalığ Karlukları hem de Almalığ Karluklar Cengiz Han'ın yönetimindeki Moğol İmparatorluğunun hakimiyeti altına girmiştir.

Sonuç olarak Karlukların Karahanlı Devleti ile olan ilişkilerinin karmaşık bir yapıda olduğu görülmektedir. Karluklar devletin kurucu unsuru olarak konar-göçer yapıda inşa edilen Karahanlı Devletinin ana nüfusunu oluşturmuştur. Karluklar konar-göçer iktisadî yapıdaki zümrelerin temsilcileri olarak Yusuf Has Hacib'in de anlattığı gibi devlet içinde hayvan ve hayvanlardan üretilen ürünler ile asker ihtiyacını karşılamıştır. Lakin daha sonraki süreçlerde artık devlet içindeki yerleşik kültürün gelişme kaydetmesi ve Karlukların yaylak ihtiyacının artması gibi sebeplerden Karluklar kurucu unsur oldukları Karahanlı Devleti ile ters düşmüştür. Bu zıtlık bir süre sonra o kadar ilerlemiştir ki en nihayetinde Karlukların kendilerine Kitanlar gibi yeni metbular bulmuş ve Karahanlı Devletini yıkılış sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu açıdan bakıldığında Karluk ve Karahanlı münasebetleri Oğuz ve Selçuklu münasebetlerini anımsatmaktadır.

Ancak tüm bu hadiselerle rağmen Karlukların Karahanlı Devleti ile olan bağları tamamen kopmamıştır. Nitekim Kitan hakimiyeti döneminde Karahanlı Devletinin kalıntıları ile Karluklar arasında bulunan sıkı bağ gözden kaçmamaktadır. Bunun en önemli kanıtı da Hakanî soylu Arslan Han ve oğlunun Kayalığ merkezli Karlukların başında bulunmasıdır. Nitekim Moğollar da II. Arslan Han'ı Karluk olarak zikretmekte olup han unvanını kaybeden bu hükümdarların İlig Türkmen unvanını alması da dikkat çekicidir. Çünkü Kaşgarlı Mahmud'un da aktardığına göre Türkmen tabiri Oğuzlar ve Halaçlar haricinde sadece Karlukları nitelemek için kullanılmaktadır. Mamafih Karluklar tarihî süreç boyunca Karahanlı Devletinin kurucu unsuru olarak devletin bünyesinde bulunmuş ve daha sonra yaşanan siyasî krizlerden sonra bile iki grup arasındaki kimlik bağı hiçbir zaman tam olarak kopmamıştır.

3.2. ÇİĞİLLER

3.2.1. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİ ÖNCESİNDE ÇİĞİLLER

Çiğiller hakkındaki görüşlerden biri köken olarak Karluk kabilelerinden biri olup daha sonra Karlukların Yedisu bölgesine göç etmesinden sonra Karluklardan en azından siyasî olarak bağımsız olmuş bir kabileye dönüşmüş olmalarıdır. Malum olarak birincil kaynakların bazılarında Karluk kökenli oldukları ima edilmektedir. Nitekim Çin kaynaklarında üç Karluk kabilesinden birinin adı fonetik olarak Çiğil'i anımsatmaktadır.³⁰³ Ancak onun yüzyıldan itibaren artık müstakil bir boy haline gelmişlerdir.³⁰⁴ Onuncu yüzyılın sonlarında kaleme alınan *Hududü'l-Alem* Çiğiller ve memleketleri hakkında önemli

³⁰³ Ecsedy, *History of Karluks*, s. 30.

³⁰⁴ Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, s. 58.

malumatlar içermektedir. Nitekim bahsi geçen eser de Çiğil memleketi hakkında aslen Karluklara ait olmasına rağmen yine de kalabalık bir ülkedir ifadesi de Çiğillerin Karluklardan kopan bir kabile olduğunu işaret etmektedir.³⁰⁵ Bu eserlerden yola çıkarak Faruk Sümer de Çiğillerin Karlukların bir kabilesi olduğu fikrine katılmaktadır.³⁰⁶ Ancak bu hususta Ekber Necef bu Karluk görüşüne karşı çıkarak Çiğillerin aslen Töleslerin ve On-ok kabilelerinin arasında bulunan Ezgil/Sekel kabilesi ile ilişkilendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir.³⁰⁷

Eserde Çiğil memleketinin doğusu ve güneyinde Tuhsı hudutlarının kuzeyinde ise Kırgız memleketinin olduğu belirtilmekte olup Karluk ile Kırgız ülkelerinde üretilmekte olan ürünlerin Çiğil memleketinde de üretildiği bilgisi verilmektedir.³⁰⁸ Bu malumattan anlaşıldığı üzere Çiğil ülkesinde de kürklerin ve hayvansal ürünlerin üretilmekte olduğu anlaşılmaktadır. Zenginlikleri sığır, at ve koyun olan Çiğiller çadırlarda ve keçeden inşa edilmiş kulübelerde yaşamakta olup mamur köy ve kasabalardan mahrum bir halk olarak betimlenmiştir.³⁰⁹ Kimliği bilinmeyen müellif iyi huylu, sosyal ve nazik olarak betimlediği Çiğillerin kendilerinden biri tarafından yönetildiğini ve bunlardan bazılarının güneş ve yıldızlara taptığını dile getirmektedir.³¹⁰ Yıldızlara tapınma mevzusu daha sonraki tarihlerde Kazvinî (ö. 1283) tarafından kaleme alınan *Asâr* adlı coğrafya eserinde de zikredilmektedir. Müellif Çiğillerin Süheyl, Cevzâ ve Benâtünnâş yıldızlarına tapındıklarını ve Şirâü'l-Yemânî yıldızına da Rabbü'l-Erbâb olarak seslendiklerini ifade etmektedir.³¹¹ *Hududü'l-Alem*'de bahsi geçen tek Çiğil yerleşim yeri Karluk ve İslam dünyasının sınırlarına yakın olan ve tacirlerin meskûn olduğu müreffeh ve büyük bir kasaba olan Sîkûl adlı yerleşim yeridir.³¹² Bu Sîkûl adlı yer fonetik açıdan Ekber Necef'in Çiğillerin kökeni hakkında savunduğu görüşü desteklemekte gibi gözükmektedir.

3.2.2. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE ÇİĞİLLER

Karahanlı Devletinin Çiğil kökenli olduğuna dair bazı önemli bulgular bulunmaktadır. Bunlardan biri Uygur hükümdarı Böğü Kağan (759-780) adına Karlukların Yedisu bölgesini ilhak etmesi üzerine başlarında bulunan İl Tırgüg adlı bir beye yazılan tebrik mektubudur. Bu mektupta Alp Burguçan ve Alp Tarhan Beg olarak da anılan İl Tırgüg, Argu, Kasu, Yegenkent, Ordukent ve Çiğilkent gibi yerlerin hâkimi olarak anılmakla beraber mektupta en dikkat

³⁰⁵ *Hudud al-'Alam*, s. 98.

³⁰⁶ Sümer, *Oğuzlar*, s. 27.

³⁰⁷ Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2005, s. 93.

³⁰⁸ *Hudud al-'Alam*, s. 99.

³⁰⁹ *Hudud al-'Alam*, s. 99.

³¹⁰ *Hudud al-'Alam*, s. 99.

³¹¹ Murat Ağar, "Kazvinî'nin *Asâr*'ında Türk Coğrafyası", *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2022), s.129.

³¹² *Hudud al-'Alam*, s. 99.

çeken husus İl Tırgüg'ün Çiğil Arslan İl Tırgüg olarak adlandırılmasıdır.³¹³ Netice olarak Türgiş topraklarının ilhak edildiği tarihlerde Çiğil beyi olan İl Tırgüg'ün bu bölgeleri hakimiyeti altına aldığı anlaşılmaktadır.

Devletin Çiğil kökenine işaret eden ikinci husus Hakanî Türkçesidir. Bilindiği üzere Kaşgarlı Mahmud telif ettiği eserinde Türk lehçeleri hakkında geniş malumatlar vermiştir. Bu bilgiler ışığında Hakanî Türkçesinin Çiğil lehçesinden geldiğini işaret eden bazı malumatlar bulunmaktadır. Öncelikle Hakanî Türkçesinin en belirgin özelliklerinden biri Eski Türkçede bulunan “-d” sesini “-ḡ”, yani zel sesine çevirmesidir. Kaşgarlı bu hususta Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çömül ve Oğuzların bunu “-y” olarak söylerken bir kısım Kıpçak, Yimek, Bulgar ve Suvar ile Rum ve Rus hududuna kadar meskûn olanların bunu “-z” sesine çevirdiğini söylemektedir.³¹⁴ Ancak eserde Çiğil lehçesine örnek olarak verilen kelimelerde “-ḡ” sesi bulunması bu hususta Çiğil lehçesinin Hakanî Türkçesi ile örtüştüğünü göstermektedir. Bunun haricinde Kaşgarlı Mahmud bazı maddelerde bir kelime için bir yerde Hakanî lehçesini kastederek Türkçe derken başka yerlerde aynı kelime için Çiğil lehçesi şeklinde izahlar kullanmakta olup esere genel olarak bakıldığında da genel olarak Çiğil lehçesi ile Oğuz lehçesini mukayese ettiği görülmektedir.³¹⁵ Mamafih tüm bunlar Hakanî Türkçesinin Çiğil Lehçesine dayandığına işaret etmektedir.

Karahanlı Devleti dönemine geldiğinde Çiğiller hakkında en fazla malumatı Kaşgarlı Mahmud vermektedir. Müellif Türk kabilelerini batıdan doğuya sıralarken Karahanlı Devletinin içinde meskûn olan kabileler arasında Çiğilleri en batıya yerleştirmektedir.³¹⁶ Kaşgarlı Mahmud Çiğilleri üç taifeye bölmektedir. Bunlardan birinci taife Barsgan'ın ötesinde İli nehrinin kıyılarında Qayas adlı meskende konar-göçer olarak yaşamakta olup müellif Qayâs adlı ülkeyi Çiğil ve Tuhsıların ülkesi olarak adlandırmakta ve burada Saplığ Qayas, Ürüng Qayas ile Qara Qayas adlı kalelerin olduğunu bildirmektedir.³¹⁷ Bu bölge ile alakalı malumatlar ikinci bölümde zikredilmiştir. Müellif ikinci taifenin Talas yakınında Çiğil adında bir ilçede meskûn olduğunu ve Çiğil adının da bu meskenden geldiğini belirtmekte olup üçüncü taifenin ise Kaşgar'da yine aynı adı taşıyan bazı köylerde yaşadığını aktarmaktadır.³¹⁸ Mamafih Çiğillerin üç taifeden oluştuğu bunların Karahanlı döneminde Qayas, Talas ve Kaşgar yörelerinde yaşadığı görülmektedir. Bu hususta Mervezî de 1120 yılındaki hadiselerle kadar bahsettiği “*Tabâi el-Hayavân*” adlı eserinde Çiğillerin üç zümreden oluştuğunu ve bunların Karluklara ait zümreler olduğunu

³¹³ Hüseyin Salman, “Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2014), s. 3.

³¹⁴ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 85.

³¹⁵ Karahan, “Karahanlı Türkçesi”, s. 24.

³¹⁶ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 82.

³¹⁷ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 301; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 238.

³¹⁸ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 301.

belirtmektedir.³¹⁹ Netice olarak Çiğillerin üç alt kabileden oluştuğu başka kaynaklar tarafından da tasdik edilmektedir.

Kaşgarlı Mahmud Çiğillerin kökeni hakkında Talas yakınındaki Çiğil adlı mesken ile alakalı bir rivayeti de okuyucuya aktarmaktadır. Rivayete göre Zülkarneyn Argu memleketine geldiğin vakit ülkeye çok yağmur yağdığı için bu ne çamur anlamında Farsça “în çigil ast” demiş ve buraya bir kale inşa edilmesini buyurunca inşaat sona erdiğinde kaleye Çiğil denmiştir.³²⁰ Bölgeye yerleşen Türklerinde bir süre sonra bu adla anılmaya başlandığını söyleyen Kaşgarlı ayrıca Çiğil kalesinin Oğuz sınırında olduğu için iki zümre arasında kadim bir düşmanlığın bulunduğunu ve Oğuzların da hatalı bir şekilde buradan yukarı Çin’e kadar meskun olan ve Çiğil usulünde giyinen tüm Türkleri bu isimle adlandırdığını ifade etmektedir.³²¹ İslam kaynaklarında Seyhun nehrinin Fergana bölgesinde bugün Narın nehri olarak da bilinen kuzeyden gelen kolunun adı Çiğil nehri olarak geçmektedir.³²² Öbür taraftan bahsi geçen Talas yakınlarındaki Çiğil meskeninin de Fergana bölgesinde bulunan Kâsân kentinin hemen doğusunda kalmakta olduğu ve buranın merkezinde olan kasabanın da Ardalânket olduğu bilinmektedir.³²³

Nizamülmülk (ö. 1092) telif ettiği “*Siyasetname*” eserinde Çiğil adının zikredildiği birkaç hadiseden bahsetmektedir. Burada Selçuklu hükümdarı Sultan Alparslan (ö. 1072) ile Karahanlı hükümdarı Şemsü’l-Mülk Nasr bin İbrahim arasında gerçekleşen karşılıklı elçi gönderme hadisesinde Nizamülmülk kendisinin kusurunu Nasr’a ileten elçi için Çiğil ifadesini kullanmaktadır.³²⁴ Bir başka mevzuda ise Nizamülmülk hükümdarların sofrta kurmalarının önemini dile getirirken başka bir önemli malumatı dile getirmektedir. Kendisinin aktardığına göre Sultan Melikşah (ö. 1092) ile birlikte Semerkant ve Özkent şehirlerine giden Nizamülmülk burada Çiğiller ile Semerkant ahalisinin Melikşah için sürekli gidip gelmesine rağmen kendisinin sofrasından bir lokma yemedikleri için şikayetçi olduklarına dair söylentiler duymuştur.³²⁵ Görüldüğü üzere Selçuklu sahasındaki müellifler de Maverâünnehir bölgesindeki Karahanlılar ile Çiğiller arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Ancak Kaşgarlı Mahmud’un aktardığı bilgilerden yola çıkarak bunların gerçek Çiğiller mi olduğu yoksa Oğuzların Yedisu bölgesindeki Türkler için kullandığı genel bir terim olan Çiğil mi oldukları meçhuldür.

³¹⁹ Marvazî, *Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî on China, the Turks and India*, çev. V. Minorsky, London: The Royal Asiatic Society, 1942, s. 31.

³²⁰ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 301.

³²¹ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 301.

³²² Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 482.

³²³ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 480.

³²⁴ Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-nâme*, çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, s. 84.

³²⁵ Nizâmü’l-Mülk, *Siyâset-nâme*, s. 107.

Karahanlı Devleti döneminde Çiğiller az sayıda da olsa bazı hadiseler de zikredilmişlerdir. Gazneli Devleti 1073 yılında Toharistan bölgesindeki Sultan Alparslan'ın kardeşi Osman'ın himayesinde bulunan Çiğilkent adlı bir yeri ele geçirerek çok sayıda ganimet elde etmiştir.³²⁶ Nitekim İbnü'l-Esir bu hadise için Sekelkent olarak da adlandırılan bu şehirde Melikşah'ın amcası olan Emirü'l-Ümera lakaplı Osman'ın bulunduğunu ancak 1070 yılında Gazne ordusu tarafından şehrin kuşatılıp Osman'ın esir edilmesinin akabinde Gümüştekin Bilge Beg ile Hârizmşahlar hanedanının atası olan Anuştekin'in Sekelkenti yağma ettiğini dile getirmektedir.³²⁷ Burada göze çarpan husus Çiğilkent'e Sekelkent de denmesi olup bu isim *Hududü'l-Alem*'de Çiğil ülkesinde zikredilen Sîkûl adlı mesken ile ilişkili gibi gözükmemektedir. Nitekim Hakan Aydemir bahsi geçen Sekelkent adlı şehrin bugünkü Afganistan'ın Bağlan-Kunduz-Talokan üçgeni arasında bir yerde bulunması ihtimalinin üstünde durmaktadır.³²⁸

İbnü'l-Esir'in Çiğiller hakkında bahsettiği bir diğer hadise de 1089-90 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Sultan Melikşah dönemi olan bu tarihlerde Semerkant naibi Amîd Ebu Tâhir ile Semerkant halkı ile birlikte şehrin askerleri olan Çiğiller arasında gerginlikler zuhur etmiş ve Ebu Tâhir Çiğiller üzerine hücum etmeden şehirden kaçarak Hârizm'e gitmiştir.³²⁹ Bu olaylarda Çiğillerin başında bulunan kumandan Aynüddevle, Ebu Tâhir'e yaptıklarından dolayı Melikşah'tan korkmaya başlayınca Kaşgar hanın kardeşi Yakup Tekin'i Semerkant'a yanına çağırarak ancak başta iyi anlaşsalar da Yakup Tekin bir süre sonra halkı ona karşı kışkırtarak öldürülmesi için fetva çıkarılmasını sağlayıp Aynüddevle'nin ölümüne neden olmuştur.³³⁰ Bu hadiseler bize Çiğillerin artık bu dönemde Maverâünnehir bölgesine kadar geldiklerini ve burada askerî faaliyetler yürüttüklerini göstermektedir.

Bu hadiselerden sonra Çiğiller tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Karahanlı Devletinin yönetici hanesinin de Çiğil kökenli olduğu ihtimali düşünüldüğünde Çiğiller muhtemelen devletin askerî yapısında baş rolü oynamıştır. Muhtemel olarak benzer bir şekilde genişleyen Karahanlı sınırlarının kontrol altına alınmasında da önemli rol oynayan Çiğiller bir süre sonra devletin yerleşikleşme siyaseti neticesinde yerleşik hayatı tamamen benimsemişlerdir. Nitekim Çiğiller on ikinci yüzyıldan sonra bir daha kaynaklarda görülmemekle birlikte bunların zaman içinde Maverâünnehir halkı ile karışmış olması ihtimal dahilindedir.³³¹

³²⁶ Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2018, s. 164.

³²⁷ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi X*, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, s. 82.

³²⁸ Hakan Aydemir, *Türk Tarihinin Kaynakları Olarak Eski Türk Boy Adları – Kökenbilgisel Bir İnceleme 1. Cilt*, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2021, s. 212.

³²⁹ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s. 155.

³³⁰ İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s. 155.

³³¹ Gülnisa Aynakulova, "IX-XII. Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları", *BELLETER*, 77/280 (2013), s. 844.

Mamafih Karluk konfederasyonunun bir parçası olan Çiğiller Karahanlı Devletinin kurucu unsuru olarak devlet içinde önemli roller oynamışlardır. Ancak Karahanlı Devletinin yıkılmasından sonra artık Moğol döneminde tarih sahnesinden tamamen çekilmişlerdir.

3.3. TUHSILAR

3.3.1. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİ ÖNCESİNDE TUHSILAR

Onuncu yüzyılda kaleme alınan *Hududü'l-Alem*'de Tuhsı memleketinin kuzey ve doğusunda Çiğillerin, güneyinde Karluklar ile dağlık yerlerin ve batısında da Kırgızların bir kısmının meskûn olduğu bildirilmiştir.³³² Çiğil ülkesinden daha güzel olan Tuhsı ülkesinden misk ve kürk gibi ürünler ihraç edilmekte olup Tuhsı halkının zenginlikleri at, koyun, kürk, çadır ve keçeden kulübelerdir.³³³ Bu açıdan komşu olan Çiğil ve Karluk memleketlerine benzemektedir. Konar-göçer hayatı yaşayan Tuhsıların Lâzina ve F.râkhiya adlı iki uruğu bulunmakta ve bu iki uruğun kendilerine ait iki küçük ülkesi ile birlikte aynı adlarda iki de köyleri bulunmaktadır.³³⁴ Bunlar dışında ülkede dönemin kaynaklarında da anılan Suyab şehri bulunmakta ve burada yaklaşık 20 bin kişilik bir nüfus yaşamaktadır.³³⁵ Ek olarak hâkimi Yinal Beg Tegin olan 3 bin nüfuslu Bîgligh ve iki köy arasında bulunup nüfusu az ama zengin olan Ūrkath gibi yerler de bulunmaktadır.³³⁶

On birinci yüzyılda Gerdizî dağı yakın olarak zikrettiği Suyab'ın yöneticisi için Uygur hakanının yakını olduğunu söyleyip kendisinin yaklaşık beş yüz atlıya sahip olduğunu belirtmektedir.³³⁷ Suyab'ın az ötesinde Xûtukbâi adlı başka bir yerleşim bulunmakta olup burasının yöneticisi kasabanın dışında yaşayan ve beş bin atlıya sahip bir Tuhsılardan biridir.³³⁸ Bir başka yerleşim yeri Ulançı/Urâmçı adı ile bilinmekte olup üç yüz kişilik kuvvete sahip küçük bir yer olup yakınında Türklerin mukaddes sayıp kurban kesip ant içtiği bir dağ bulunmaktadır.³³⁹ Gerdizî bu dağın ötesinde ise Türkistan (Yedisu) bölgesi bulunmakta olup burada Tuhsı ve Az kabileleri yaşamakta olduğunu dile getirdikten sonra ilginç bir şekilde tekrar Suyab'ı zikretmekte ve buradan 20 bin neferin çıktığını bildirmektedir.³⁴⁰ Burada verilen bilgilerden Türklerin mukaddes kabul ettikleri dağın Isık Göl'ün güneydoğusunda kalan Han Tengri Dağı olması mümkün gözükmektedir. Sonuç olarak Gerdizî'nin aktardığı bilgiler

³³² *Hudud al-'Alam*, s. 99.

³³³ *Hudud al-'Alam*, s. 99.

³³⁴ *Hudud al-'Alam*, s. 99.

³³⁵ *Hudud al-'Alam*, s. 99.

³³⁶ *Hudud al-'Alam*, s. 99.

³³⁷ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 142.

³³⁸ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 143.

³³⁹ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 143.

³⁴⁰ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 143.

ve özellikle yerler oldukça karmaşık gözükmele birlikte Tuhsıların bölgedeki varlığını teyit etmektedir.

3.3.2. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE TUHSILAR

Karahanlı Devleti içinde Tuhsılar coğrafi mekân olarak Kaşgarlı Mahmud'un batıdan doğuya yaptığı sıralamaya göre Çiğillerden hemen sonra gelmektedir. Tuhsılar ve kökenleri hakkında Mervezî bize bunların Çiğiller gibi Dokuz Karluk kabilesinden biri olduğunu söylemektedir.³⁴¹ Bu hususta Ekber Necef'te bu görüşü desteklemekte olup bunların Çin kaynaklarında Ecsedy tarafından Taşlık olarak okunan üç Karluk kabilesinden biri olduğunu düşünmektedir.³⁴² Yukarıda bahsi geçtiği üzere Kaşgarlı Mahmud bu kabilenin Qayas'ta Çiğiller ile birlikte meskûn olduğunu dile getirmektedir. Burada Kaşgarlı Mahmud Tuhsı maddesinin sonunda Tuhsı-Çiğil diye bir not eklemiştir. Buradan da Tuhsıların İli nehri kıyılarında bulunan Qayas memleketinde Çiğiller ile sıkı bir münasebet içerisinde bulunup beraber yaşadıkları sonucuna ulaşılmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud eserinde Tuhsı, Çiğil ve Yağmaların "bısta" olarak gelen tacirlere ev sahipliği yaptığını ve bu misafirlik sürecinde ev sahibinin tacirin ürünlerini sattığını ancak misafirlik sona erdiğinde tacirin koyunlarından yirmide birini aldığını aktarmaktadır.³⁴³ Bu husus Tuhsıların ticarî faaliyetlerle de meşgul olduklarını göstermektedir. Bu bilgiler haricinde kaynaklarda Tuhsılar hakkında pek malumat bulunmaması bunların siyasî olarak çok güçlü olmayan bir kabile olduklarına işaret etmektedir. Kaşgarlı tarafından aktarılan malumatlar neticesinde Tuhsılar muhtemelen bu dönemde Çiğiller ile birlikte ortak hareket etmişler ancak daha sonra hakanların konar-göçerleri yerleşik hayata geçirme çabaları neticesinde kabile kimliklerini zaman içerisinde yitirip yerleşik Türklere dönüşmüşlerdir.

3.4. YAĞMALAR

3.4.1. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİ ÖNCESİNDE YAĞMALAR

Karahanlı Devletinin doğu kısmında önemli bir yere sahip olan kabilelerden biri de Yağmalardır. *Hududü'l-Alem*'de Yağma memleketinin batısında Karluk ülkesinin, doğusunda ise Dokuz Oğuz ülkesinin mevcut olduğu söylenmekte olup ziraî faaliyetlerin az olduğu bu memlekette kürklerin ve av hayvanlarının bol olduğu söylenmektedir.³⁴⁴ Zenginlikleri at ve koyun olan Yağmalar kuvvetli ve cengaver insanlar olmakla birlikte bol silahlara sahip olan

³⁴¹ Marvazî, *China, the Turks and India*, s. 31.

³⁴² Necef, *Karahanlılar*, s. 72.

³⁴³ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 185.

³⁴⁴ *Hudud al-'Alam*, s. 95.

ve bir rivayete göre de bin yedi yüz kabileye sahip oldukça kalabalık bir kavimdir.³⁴⁵ Eserde Yağma hükümdarının Dokuz Oğuz hükümdarları ile aynı aileden olduğu belirtilmekte ve hem avamın hem de asilzadelerin Yağma hükümdarına secde ettiği belirtilmektedir.³⁴⁶ Yağmalar ile ilgili verilen malumatlar ilginç olup burada geçen ifadeye göre Yağma hükümdarlarının Uygurların Yağlakar kabilesinden neşet ettiği anlaşılmaktadır.

Hududü'l-Alem Yağma ülkesindeki üç yerleşim yerinden bahsetmektedir. Bunların birincisi Karahanlı Devleti için oldukça önemli bir merkez olan Kaşgar şehridir. Eserde burası Yağma, Tibet, Kırgız ve Çin arasında bir hudut olarak anlatılmakta ve eksi zamanlarda şehrin reislerinin ya Karluklardan ya da Yağmalardan çıktığı söylenmektedir.³⁴⁷ İkinci yerleşim yeri Artuç olup burası yılanların sayısının fazla artması nedeni ile yerli halk tarafından terk edilmiş ancak ahalisi daha sonra Artuç gibi büyük bir kasaba olan ve içinde Karluk ile Dokuz Oğuzların da bulunduğu Hirgilî adlı yere yerleşmiştir.³⁴⁸ Kaşgar şehrinin yakınlarında olan Artuç kasabasının Karahanlı Devletinde önemli bir merkez olduğu bilinmektedir. Nitekim burası Maverâünnehir bölgesinin fethine kadar Hakanî mensuplarına ait aile mezarlığına ev sahipliği yapmıştır.³⁴⁹ Buradan onuncu yüzyılın sonlarında Kaşgar ve çevresinin Yağmaların elinde olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gerdizî ise Yağmaların kökenleri ile alakalı bir rivayeti anlatmaktadır. Rivayete göre Batı Türk Devletinin hakanı ülkesindeki Karlukların çoğalıp güçlendiğini gördüğünde korkuya kapılmış ancak daha sonra Dokuz Oğuz ülkesindeki bazı isyancılar ülkelerinden kaçarak Karlukların arasına yerleşmiş ancak Karluklar onlarla iyi geçinmemiştir.³⁵⁰ Türk hakanı da isyancılara ile Bodisatv-Parvard adlı reislerine Karluklarla Kimekler arasına yerleşmelerini buyurmuş ve daha sonra bunlar da Türk hakanının yakınlarına gelerek onunla iyi geçinince en nihayetinde hakana itaat etmeyi teklif etmişler ve hakan da bunu hoş bularak teklifi kabul etmiştir.³⁵¹ Bu hadiselerin akabinde Karluklar onlara saldırılar düzenleyince onlar da Kimek topraklarına sığınmış ancak orada da Şad Tutuk onlardan haraç isteyince Türk hakanının yakınına göç etmiş ve hakan da onların reisine Yağma Tutuk unvanını vermiştir.³⁵² Buna ek olarak bu rivayette Yağmaların Çin'in kuzeybatısında bir aylık mesafede olduğu ve Yağmaların bol hayvana ve Çin samur kürküne sahip olduğu için zengin insanlar olduğu belirtilmektedir.³⁵³

³⁴⁵ *Hudud al-'Alam*, s. 95-96.

³⁴⁶ *Hudud al-'Alam*, s. 96.

³⁴⁷ *Hudud al-'Alam*, s. 96.

³⁴⁸ *Hudud al-'Alam*, s. 96; Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, s. 128.

³⁴⁹ Hunkan, *Türk Hakanlığı*, s. 96.

³⁵⁰ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 123.

³⁵¹ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 123-124.

³⁵² Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 124.

³⁵³ Martínez, "Gardizî's Two Chapters on the Turks", s. 124.

3.4.2. KARAHANLI DEVLETİ DÖNEMİNDE YAĞMALAR

Kaşgarlı Mahmud Türk ülkesinin Ceyhun'u olarak isimlendirdiği İli nehrinde Çiğil ve Tuhsılar gibi Yağmaların da meskun olduğunu aktarmaktadır.³⁵⁴ Müellif Yağmaların Kara Yağma olarak da bilindiğini ve bunlardan bir zümrenin Talas yakınlarında kendileri ile aynı ismi taşıyan bir kasabada yaşadığını belirtmektedir.³⁵⁵ Her ne kadar bazı araştırmacılar “*Mücmelü't-Tevarih*” adlı eserde Yağma hükümdarlarına Buğra Han dendiğini belirtse bile Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı bilgilerden Yağma lehçesinin Hakanî lehçesinden farklı olduğu göze çarpmaktadır. Öbür taraftan Karahanlı Devleti döneminde Yağmalar hakkındaki malumatların İslam kaynakların görülüyor oluşu onların daha ziyade devletin doğu tarafında kalan İli vadisinde yaşamaları ile alakadar olabilir.

Kaşgarlı Mahmud eserinde Yağmalar hakkında bazı ufak malumatlar dışında pek bilgi vermemektedir. Kaşgarlı tarafından aktarılan bilgilerden Yağma lehçesinin Tuhsı lehçesiyle yakın olduğu anlaşılmaktadır. *Hududü'l-Alem*'de Yağmaların Kaşgar taraflarında olup Kaşgarlı Mahmud'un döneminde ise İli kıyılarında olması ise dikkat çekicidir. Böylesine büyük bir göçün gerçekleşmesi kulağa zor gelmektedir. Gerdizî tarafından aktarılan rivayette Yağmaların en başından beri Yedisu bölgesinin doğusunda Karluklar ile Kimekler arasındaki bölge ile özdeşleştirilmesi söz konusudur. Öbür taraftan Kaşgarlı Mahmud'un aktardığına göre Türklerin çoğu tat sözünü İranlılar ile ilişkilendirirken Yağma ve Tuhsılar bu sözü Uygurlarla ilişkilendirmektedir.³⁵⁶ Bu hususlar Kaşgarlı Mahmud'un dönemine kadar Yağmaların Yedisu bölgesinin doğusunda meskun olduğuna işaret etmekte olup Kaşgar tarafındaki zümrenin bu ana kütleden kopan başka bir zümre olması ihtimalini güçlendirmektedir. Bu sebeple kopan ikinci Yağma zümresinin Kaşgar taraflarındaki meskun Türklerin en azından bir kısmının kökünü oluşturmuş olması muhtemeldir. Mamafih Yağmaların büyük bir kısmı yerleşik hayatı benimserken İli taraflarında kalmaya devam eden küçük grup ise konar-göçer yaşamı muhafaza etmiş gibi görünmektedir.³⁵⁷

3.5. KAYNAKLARDA BAHSİ GEÇEN DİĞER BOYLAR

Bulaklar yukarıda Karluklar kısmında bahsi geçtiği üzere erken tarihlerde Karluklar henüz Altay bölgesinde meskunken üç Karluk kabilesinden biri olarak kaydedilmiştir. Bu hususta Mervezî'de Bulakları bir Karluk kabilesi olarak zikretmektedir.³⁵⁸ Ancak *Hududü'l-Alem*'de Bulakların özünde Yağmalar ile Dokuz Oğuzların karışmasından neşet eden bir kavim olduğu ve bunların

³⁵⁴ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 125.

³⁵⁵ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 165.

³⁵⁶ Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 103.

³⁵⁷ Necef, *Karahanlılar*, s. 121.

³⁵⁸ Marvazî, *China, the Turks and India*, s. 31.

bölgesinin de birkaç köyden ibaret olduğu ifade edilmektedir.³⁵⁹ Karahanlı Devletinin dönemine gelindiğinde ise Kaşgarlı Mahmud onların Kıpçakların esiri olduğunu ancak daha sonra bağımsızlıklarını kazanınca adlarının Elke Bulak olarak değiştiğini aktarmaktadır.³⁶⁰ Bu bilgi Bulakların Kıpçak sınırlarına yakın bir yerde yaşadığına işaret etmektedir. Nitekim Sümer on birinci yüzyılda onların Talas ve Çu bölgelerinde meskun olduğunu söylemektedir.³⁶¹

Kaşgarlı Mahmud'a göre Yağmaların doğusunda kalan Oğraklar Karahanlı Devletinin hududunda kalan Kara Yığaç isimli bir yerde oturmaktadır.³⁶² Kaşgarlı Mahmud Türk şiirinden bazı örnekler verirken bunların bazılarında Oğraklar zikredilmektedir. Bir dördlükte Oğrakların dayanıklı bir kabile olduğu, oğlak eti tükettikleri ve topraklarının çorak olduğu anlatılmakta olup başka bir dördlükte ise Oğrak süvarisinin kuvvetinden bahsedilmektedir.³⁶³ Karahanlı topraklarında bulunup Oğrakların doğusunda kalan ve bir diğer kabile olan Çaruklar hakkında Kaşgarlı Mahmud bunların Afrasiyab'ın şehri Barçuk'ta yaşadıklarını aktarmakta olup başka bir maddede ise müellif Oğuzların Çarukluğ adında bir uruğundan bahsetmektedir.³⁶⁴ Ancak müellifin verdiği listeler kıyaslandığında Oğrakların doğusunda kalan Çaruk ve Oğuz uruğu olan Çarukluğ adındaki iki zümrenin farklı yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Uygur hududunda bugünkü Maral Baş'ında oturmakta olan bir kabiledir.³⁶⁵ Mamafih Oğraklar ve Çaruklar Karahanlı Devletinin doğu sınırında meskun kabilelerdir.

İlak denen bir Türk zümresi kaynaklarda bahsedilmekte olup haklarında pek malumat bulunmamaktadır. Bunlar yerleşik bir zümre olarak Taşkent ile Fergana arasında kalan ve en büyük kasabası Tunkath olan bir bölgede meskunlardır.³⁶⁶ Necef İlakların Töleslerden neşet ettiğini düşünmektedir.³⁶⁷ Türklerin bu zümresi Taşkent ve civarında yaşayan yerleşik Türk ahalinin kökenlerini oluşturmaktadır.³⁶⁸ Bir başka kabile olan Ezgişler hakkında Kaşgarlı Mahmud bunların Özkent şehrine yerleştiklerini bildirmektedir.³⁶⁹ Bu şehir Fergana bölgesinde bulunmaktadır. Öbür taraftan dokuzuncu yüzyılda İbn Hurdazbih Türk ülkeleri arasında Ezgişleri de zikretmektedir.³⁷⁰ Bu Ezgişlerin eski tarihlerden beri bölgede var olduğuna işaret etmektedir. Bu kabilelerin haricinde Kaşgarlı Mahmud Uygur sınırına yakın yerlerde yaşayan Aramut gibi

³⁵⁹ *Hudud al-'Alam*, s. 96.

³⁶⁰ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 291.

³⁶¹ Sümer, *Oğuzlar*, s. 31.

³⁶² Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 144.

³⁶³ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 350; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 245.

³⁶⁴ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 292-369.

³⁶⁵ Taşağıl, *Eski Türk Boyları*, s. 56.

³⁶⁶ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 483.

³⁶⁷ Necef, *Karahanlılar*, s. 104.

³⁶⁸ Aynakulova, "Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları", s. 844.

³⁶⁹ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 129.

³⁷⁰ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s. 39.

bazı kabileleri de zikretmektedir.³⁷¹ Bunlardan bir diğeri de Hârizm'e yerleşen Küçet kabilesidir.³⁷²

³⁷¹ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 159.

³⁷² Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 277.

4. KARAHANLI DEVLETİ VE HARİCÎ BOYLAR

Malum üzere Karahanlı Devleti kendi bünyesinde barındırdığı konar-göçer kabileler haricinde devlete bağlı olmayan diğer kabile ve kavimlerle de münasebetler içinde olmuştur. Genel olarak bakıldığında bu kavimler göç etmelerini gerektiren hadiselerde Yedisu bölgesi başta olmak üzere Karahanlı Devletinin topraklarına doğru hareket etmeye çalışmışlar ancak Karahanlılar tarafından uzun bir süre geri püskürtülmüşlerdir. Bunlarla ilgili gerçekleşen hadislerden Kaşgarlı Mahmud bahsetmektedir. Her ne kadar Karahanlı Devleti uzun bir süre boyunca bu işgal hareketlerini geri itmeyi başarabilse de bir süre sonra kendi bünyesindeki Karluk kabileleri ile ters düşünce devletin hudutları sağlamlığını yitirerek işgalcilere karşı bir zaaf zuhur etmiştir. Bu hususta sınırdaki güvenliği sağlayan konar-göçer Karluklar artık isyankar bir tavır takınarak devlet için dahilî bir zümreden haricî bir unsura dönüşmüştür. Mamafih yerleşikleşen devletin konar-göçer unsurlarıyla olan irtibatının zayıflaması dışarıdan gelen konar-göçerler için bir fırsat sunmuş ve nihayetinde Karahanlı Devletinin çöküş süreci hızlanmıştır.

Karahanlı Devletinin döneminde konar-göçer Türk dünyası ile alakalı en önemli bilgileri Kaşgarlı Mahmud vermektedir. Nitekim müellif Araplara Türk dünyasını tanıtırken başlıca kavim ve kabileleri saymakta olup bunların batıdan doğuya sıralamalarını da vermektedir. Rum'dan Çin'e sıralama yapan Kaşgarlı sırası ile Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başkurt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar ve Kırgızları saymakta olup akabinde tekrar aynı yönde Çiğil, Tuhsı, Yağma, Oğrak, Çaruk, Çömül, Uygur, Tangut, Kitan ve Tavgaç kabilelerini saymaktadır.³⁷³ Mahmud bu sıralamayı yapmakla kalmamış ve eserine bir de harita eklemiştir. Bu haritada önemli bilgiler veren müellif sıralamasında bulunan bazı kabileleri de haritasında göstermiştir. Harita üzerinde Peçenek, Kıpçak, Oğuz, Basmıl, Başkurt, Tatar, Yemek, Kay ve Çömül meskenlerini gösteren müellifin haritası ile yaptığı sıralama arasında bazı tutarsızlıklar bulunmaktadır. Harita üzerinde Basmıl ve Tatarların Başkurtların batısında bulunması ile Yemeklerin Başkurtların doğusunda bulunması müellifin yaptığı sıralama ile çelişmektedir. Öbür taraftan İli nehrinin İrtiş ve Yamar nehirleri ile aynı yere akması gibi bazı coğrafi tutarsızlıklar da bulunmaktadır. Ancak genel olarak bakıldığında Kaşgarlı Mahmud'un haritası Türk dünyası hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

4.1. BASMIL, KAY, YABAKU VE ÇÖMÜLLER

Bahsi geçen kavimler Karahanlı Devletinin hududunun dışında kalan kavimler olup bunların Kaşgarlı Mahmud'un verdiği harita ve malumatlardan

³⁷³ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 82.

devletin kuzeyinde ve doğusunda meskun oldukları anlaşılmaktadır. Müellifin döneminde doğudan batıya zuhur eden göç hareketinde bu kavimler Karahanlı hudutlarına gelerek devlet ile savaşa girmişlerdir. Nitekim on birinci yüzyılın ilk yarısında doğu bozkırlarının hakimi olan Kitan Devletinin içinde ortaya çıkan istikrarsızlıklar neticesinde doğudan batıya sırası ile Kay, Kun, Şarı, Türkmen, Oğuz ve Peçenek kavimleri birbirlerini batıya doğru itmeye başlamıştır.³⁷⁴ Nitekim Kaşgarlı tarafından verilen listede de müellifin bahsettiği Yabaku kavminin aslında dönemin diğer kaynaklarında geçen Kun ismine tekabül ettiği anlaşılmakta olup Şarı adının da Basmıllar için kullanılan diğer bir adlandırma olduğu bilinmektedir.³⁷⁵ Ek olarak listede geçen Türkmenler muhtemelen Karlukları ifade etmektedir. Mamafih bu kavimlerden Kun ve Basmıllar bahsi geçen göç hareketi esnasında Karahanlı topraklarına girmeye teşebbüs etmiştir.

Basmılların kökenleri ile ilgili malumatlar sınırlı olmakla birlikte onların hakkındaki en önemli bilgi Doğu Türk Devletinin yıkılmasında oynadıkları roldür. Nitekim 742-744 tarihleri arasında gerçekleşen hadiselerde Uygur ve Karluk kavimleri ile bir ittifak kurarak Türklerin hakanını öldürdükten sonra beş Basmıl kabilesinin reisi hakan unvanını elde etmiş ancak daha sonra Uygur ve Karluk kavimleri bu sefer Basmıl hakanını öldürerek onları kul statüsüne düşürmüştür.³⁷⁶ Bu hadiselerden sonra Basmıl kavmi üstünlüğünü yitirmiş gibi gözükmemektedir. Öbür taraftan yine aynı tarihlerde Orhun kitabelerinde Türkler tarafından Tatabı olarak da adlandırılan ve Türklerden ziyade Moğol ve Kitan kavimleriyle olan akrabalıkları bilinen Kayların daha doğuda Kitan kavminin kuzeyinde meskun olduğu gözükmemektedir.³⁷⁷ Onuncu yüzyılda kaleme alınmış olan *Tang Huiyao*'nun atlar kısmında Basmıllar Kurıkan, Kırgız ve Karluklar ile birlikte sınıflandırılarak aynı cins kabul edilmişlerdir.³⁷⁸ Buradan da bunların bu dönemde halen Altay bölgesinde meskun oldukları anlaşılmaktadır. Yine aynı eserde Kaylar ve sahip oldukları atlar Kitanlar ile birlikte sınıflandırılmıştır.³⁷⁹

Kaşgarlı Mahmud Basmıl, Kay, Tatar, Yabaku ve Çömül kavimlerinin çift dilli Türkler sınıfında saymakta olup bunların kendi aralarında kullandıkları lisan haricinde Türk dilinin de iyi konuşabildiklerinden bahsetmektedir.³⁸⁰ Bu listede Kay ve Tatarların esasen Moğollarla akraba diller konuşan kavimler oldukları malum olsa bile bunların bu dönemde Türkçeye de hakim olması Türkleşme süreci içinde olduklarını göstermektedir. Öbür taraftan Yabaku ve

³⁷⁴ Peter B. Golden, "Cumanica IV: The tribes of the Cuman-Qipčaq", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, cilt 9 (1995), s. 103-104; Marvazî, *China, the Turks and India*, s. 30.

³⁷⁵ Peter B. Golden, "Cumanica V: The Basmils and Qipčaq", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, cilt 15 (2006), s. 25.

³⁷⁶ Federica Venturi, "An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation", *Journal of Asian History*, 42/1 (2008) s. 28.

³⁷⁷ Venturi, "An Old Tibetan Document", s. 25.

³⁷⁸ Gürhan Kirilen, "Tang Huiyao'da Atlar Bölümü", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 37 (2022), s. 21.

³⁷⁹ Kirilen, "Tang Huiyao", s. 24.

³⁸⁰ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 83.

Çömül lisanları meçhul olmakla birlikte Golden esasında Kaşgarlı tarafından bahsedilen diğer Basmıl lisanının özünde Türkçenin Lir koluna ait olduğunu ve Şaz Türkçesinde bu etnik adın Basmış kelimesine tekabül ettiğini dile getirmektedir.³⁸¹ Mamafih bu dönemde bahsi geçen kavimler farklı dillere sahip olmalarına rağmen Şaz Türkçesini de bilmektelerdir.

Kaşgarlı Mahmud'un aktardığı dörtlüklerden Karahanlı Devleti ile Basmıl, Yabaku ve Çömül kavimlerinin inşa ettiği ittifak arasında bu dönemde çetin savaşların gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu dörtlüklerde Basmıl, Yabaku ve Çömül kavimlerinin Yabaku reisi Budraç altında birleşerek hep birlikte Karahanlı sınırlarını işgal ettikleri ancak neticede Gazi Arslan Tegin tarafından hepsinin mağlup edilip Karahanlı Devletine esir düştükleri bildirilmektedir.³⁸² Bu bilgilerden Karahanlı Devletinin bu dönemde dışarıdan gelen harici kavimlerin saldırılarına karşı koyabilecek bir kuvvete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Öbür taraftan bu tarihlerden sonra Kıpçak bölgesinin batı sahasında Kuman ve Kay isimlerinin belirmesi mağlup olan bu zümrelerin daha da batıya kayarak Kıpçak birliğinin batı taraflarına entegre edildiği anlaşılmaktadır.³⁸³

Sonuç olarak on birinci yüzyılda Kitan hakimiyetindeki doğu bozkırlarında gerçekleşen karışıklıklar Kay, Yabaku, Basmıl ve Çömül kavimlerinin batıya göç hareketini başlatmış ve bunları Altayların batısına itmiştir. Bu süreçte bu Yabaku reisi Budraç'ın liderliğinde Basmıl ve Çömül kavimleri ile ittifak kurulmuş olup bunlar görüldüğü kadarı ile güneye yönelerek Karahanlı hakimiyetindeki Yedisu bölgesine girmeye teşebbüs etmiş ancak nihayetinde mağlup olmuşlardır. Bunların bölgeye Balkaş Gölü'nün doğusundan sızmaya çalıştığı düşünülürse ilk olarak Karahanlı Devletinin konar-göçer kütlesini oluşturan Karluk ve İli kıyılarında yaşayan Çiğil, Tuhsı ve Yağma kabileleri ile karşılaştıkları sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu göç hareketi aslında Karahanlı Devletinin içinde konar-göçer yaşama elverişli bölgelere gerçekleştirilen bir saldırı gibi gözükmektedir. Lakin bu dönemde dahili kabilelerin Karahanlı Devletine iyi bir şekilde entegre olmuş olması ve Hakanî yönetiminin başarılı siyasî ve askerî faaliyetler yürütmesi bu işgal hareketini geri püskürterek onları batıya Kıpçak sahasına yönlendirmiştir.

4.2. OĞUZLAR

Oğuzlar tarihî süreç içinde Karluklar başta olmak üzere Karahanlı Devleti içerisinde meskun olan konar-göçer kabileler ile rekabet ve hatta bazı durumlarda hasımlık içerisinde olmuşlardır. Nitekim Oğuzların Kınık kabilesinden Selçukluların da giderek kuvvetlenmesi Karahanlı Devleti için yeni

³⁸¹ Golden, "Cumanica V", s. 35.

³⁸² Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 344; Kashgarî, *Turkic Dialects II*, s. 120-330.

³⁸³ Golden, "Cumanica IV", s. 108.

bir dönemin kapılarını aralamıştır. Bu süreçte iyice yerleşik hayatın kültür sahasına entegre olan Karahanlılar Selçuklu Devletini metbu olarak tanımış ve kendi dahilî kabileleri ile sorunlar yaşamaya başlamıştır. Netice olarak her iki devlette farklı Türk kabilelerinden neşet etmelerine rağmen metbu ve tâbi ilişkisi içerisinde zuhur eden Kitan işgalleri ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Benzer bir şekilde her iki devlette kendi tabanlarını oluşturan Karluk ve Oğuz isyanları ile çalkalanmış ve yıkılış sürecine girmiştir.

Onuncu yüzyılda Oğuzların İslam dünyasının hududunda kıl çadırlar içinde konar-göçer olarak yaşadıkları ve henüz İslam'a ihtida etmemiş oldukları görülmektedir.³⁸⁴ Yine aynı yüzyıldaki müellifler Oğuzların Aral'ın kıyılarında bulunan Yengikent adlı bir şehirden bahsetmekte ve burada Müslüman Oğuzların yaşadığını dile getirmektedir.³⁸⁵ Öbür taraftan buranın yakınlarındaki çöl bölgelerinde Oğuzların konar-göçer olarak yaşadığı da zikredilmektedir.³⁸⁶ Sonuç olarak ortaya çıkan tabloda Oğuzlar bu yüzyılda Seyhun kıyılarında ve Aral Gölü'nün kuzey batı taraflarında ikamet etmekte olup bunların büyük çoğunluğu bu bölgelerde konar-göçer hayatı icra etmekteyken Kaşgarlı Mahmud'un da yatuk olarak adlandırdığı zümrelerin ise Seyhun kıyılarındaki şehirlerde yerleşik olarak tacirlikle meşguldür.

Hududü'l-Alem ise Oğuz ülkesinin yeri hakkında benzer malumatlar vermesine rağmen Yengikent şehirden bahsetmez ve hatta Oğuz ülkesinde hiç kasabanın olmadığını ve insanların tamamen konar-göçer yaşama sahip olduğunu aktarır.³⁸⁷ Burada kötü mizaçlı ve savaşçı Oğuzların yaylak ve kışlak hayatı yaşaması haricinde at, sığır, koyun ve silahlara sahip oldukları ve aralarında tacirlerin bol olduğu aktarılmaktadır.³⁸⁸ Mamafih onuncu yüzyılda Oğuzların bazı yerleşim yerlerinde meskun olan ve ticaretle meşgul olan yerleşikler haricinde büyük ölçüde yaylak ve kışlak hayatı yaşadıkları anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un döneminde ise Oğuz ülkesinde önemli yerleşim yerlerinin bulunduğu ve bunların arasında Sabran, Sitkün, Sıgnak, Karnak ve Karaçuk adlı şehirlerin var olduğu görülmektedir.³⁸⁹ Öbür taraftan da müellifin haritasında Cend şehri Oğuz ülkesinin yakınlarında bulunmaktadır.

Ana kaynakların haricinde Selçuklu ve Karahanlılar arasındaki ilişkiler daha da geriye gitmektedir. Karahanlı Devleti 992 yılında Buhara'yı ilhak edince Sâ mânîler de Selçuklu Oğuzlarından yardım dilemiş ve neticede Selçukluların desteğiyle Buğra Han şehirden çekilmek zorunda bırakılınca Sâ mânîler Semerkant ve Buhara arasında bulunan Nur kasabasını Selçuklulara yurt olarak

³⁸⁴ Ahmed b. Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s. 23.

³⁸⁵ Mesudî, *Murûc ez-Zeheb*, s. 30

³⁸⁶ Mesudî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf (Dünya Coğrafyası ve Tarihi)*, çev. Mithat Eser, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2020, s. 82.

³⁸⁷ *Hudud al-'Alam*, s. 100.

³⁸⁸ *Hudud al-'Alam*, s. 100.

³⁸⁹ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 329-333-352-353-362.

vermiştir.³⁹⁰ Ancak bu olayların neticesinde Karahanlı Devleti her engele rağmen bu bölgeyi ilhak edince Selçuklular da doğal olarak onların hakimiyetini tanımak durumunda kalmıştır.³⁹¹ Bu tarihlerden sonra Selçuklular ve Karahanlılar arasındaki ilişkiler iyi gözükmemekle birlikte bu ilişkilerde Karahanlıların daha baskın bir konumda olduğu görülmektedir. Nitekim Selçuklular bu dönemde daha kuruluşunu gerçekleştirememiş konar-göçerlerdir.

Bu hadiselerden sonra Selçuklular Maverâünnehir’de barınamayacaklarını idrak ederek 1035 yılında Ceyhun ırmağını aşmışlar ve güneydeki Horasan bölgesine geçip burada yurt tutmuşlardır.³⁹² Akabinde 1038 yılının mayıs ayında gerçekleşen Selçuklu ve Gazneli orduları arasındaki muharebede Selçuklular galip gelince Nişabur’da Tuğrul hükümdarlığındaki Selçuklu Devletinin temelleri ortaya atılmıştır.³⁹³ Böylelikle Selçuklular artık Karahanlı ve Gazneli devletlerinden bağımsız üçüncü bir güç olarak neşet etmiştir. Bu hadiselerin akabinde Selçuklu Devleti batıya doğru genişleyerek İran ve Irak toprakları sınırlarına katmıştır. Sultan Melikşah dönemine gelindiğinde ise artık Karahanlı Devleti Selçukluya kıyasla zayıf kalmıştır. Nitekim 1089 tarihinde Melikşah Semerkant’tan Kaşgar’a kadar seferler düzenleyerek Karahanlı Devletini kendisi adına hutbe okutulmaz ve sikke basılmaz ise savaş ile tehdit edince onlar da bu isteği yerine getirerek Selçuklu Devletinin üstünlüğünü tanımışlardır.³⁹⁴

Sonuç olarak devletin batı tarafı Selçuklu hakimiyetine girmiştir. Bu dönemde Karluklar ve Çiğiller merkezli olmak üzere Maverâünnehir bölgesinde birçok hadiseler yaşanmıştır. Bunlardan üçüncü bölümde bahsedilmiştir. Ancak genel olarak Selçuklu hakimiyeti döneminde Karahanlılar sürekli olarak Maverâünnehiri kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya gelmişlerdir. Nitekim bu dönemde Karahanlı Devleti sürekli Maverâünnehir’de meskun olan konar-göçer kabileler ile zıtlaşmakla birlikte birçok hadisede bunları zapt edebilmek için Selçuklu desteğine muhtaç hale gelmiştir. Bu isyan hareketlerinde devletin iyice yerleşik kültürü benimsemesinin haricinde Selçuklular ile Maverâünnehir ve Horasan bölgelerine gelen Oğuz kabilelerinin güçlenip bu bölgelerde etkin hale gelmesi de bariz bir şekilde Karluk ve Çiğil gibi zümreleri rahatsız etmiştir. Nitekim bulundukları durumdan hoşnut olmayan Karluklar neticede kendileri gibi konar-göçer kökenli olan Kitanların safına geçerek Karahanlı Devletine sırtlarını çevirmişlerdir.

Netice olarak Karahanlı ve Selçuklu Devletleri kuruluş ve yıkılış süreçleri açısından birbirlerini anımsatmakla beraber her iki devlet farklı siyasi ideolojileri

³⁹⁰ Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 52.

³⁹¹ Özgüdenli, *Selçuklular I*, s. 53.

³⁹² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009, s. 94.

³⁹³ Turan, *Selçuklular*, s. 98.

³⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih X*, s. 155.

benimsemiştir. Öncelikle her iki devletin de konar-göçer tabanını Türkmenler oluşturmaktadır. Nitekim Kaşgarlı Mahmud eserinde Türkmen kelimesini spesifik olarak Oğuzlar ve Karluklar için kullanmaktadır. Nitekim muhtemelen Çiğil ve Kınık boyları tarafından inşa edilen bu iki devletin İl Tirgüg ve Selçuk gibi hükümdar soylu şahıslardan ziyade daha mütevazı köklere sahip olan karizmatik fatih tipler tarafından temellerinin atılması da oldukça benzerdir. Her ne kadar üçüncü bölümde zikredilen bazı araştırmacılar Hakanî hanedanının menşeyini Aşına kabilesi ile ilişkilendirmeye çalışsa bile bu hususta henüz ikna edici bir bulgu bulunmamaktadır. Nitekim Moğol öncesi Cengizlileri olarak nitelendirilebilecek Aşına kabilesinin isminin ne Mahmud ne de Yusuf tarafından zikredilmemesi kanaatimizce bu ihtimali oldukça düşürmektedir. Üstelik Gerdizî gibi müelliflerin aktardığı malumatlar bariz bir şekilde Batı Göktürk sahasında On-ok kabilelerinden biri olan Türgeşlerin Aşınaları imha ederek onların yerini aldığını ifade etmektedir. Benzer bir şekilde Doğu Göktürk sahasındaki Aşınaların da sekizinci yüzyılda Uygur, Basmıl ve Karluk ittifakı neticesinde imha edildiği bilinmektedir. Her iki hadiseden de anlaşılacağı üzere bölgedeki bilinen Aşına soyları daha Karahanlı Devleti neşet edemeden yok edilmiş olup Hakanî hanedanının bunların halefi olması mümkün gözükmemektedir.

Sonuç olarak hem Karahanlılar hem de Selçuklular daha mütevazı soylara sahip olan karizmatik fatihler tarafından kurulmuştur. Ancak ideolojik gelişmelere bakıldığında iki devlette farklı yönlerde doğru kök salmıştır. Bu hususta göze çarpan ilk şeylerden biri coğrafi farktır. İl Tirgüg tarafından temelleri atılan Karahanlı Devleti Yedisu bölgesinde neşet ederek Batı Göktürk ve Aşına mirasını dolaylı olarak da olsa özümseyebilmiştir. Nitekim Karahanlıların bu hususta en büyük veraset iddiası Balasagun ve Suyab şehirlerinin etrafında neşet ederek bu yerleri kendilerine merkez edinmeleridir. Nitekim bu dönemde bu şehirler prestij olarak Yedisu bölgesindeki konar-göçerler için en önemli merkezler olup buralara hükmedilmesi Batı Göktürk sahasını yönetecek devlet için kaçınılmaz bir gerçektir. Mamafih Karahanlılar Yedisu bölgesi ile olan organik bağları sayesinde Göktürk Devleti tarafından inşa edilen eski Türk devlet geleneklerini ve ideolojisini Selçuklulara kıyasla belirgin bir şekilde muhafaza etmiştir. Merkezleri Horasan'dan Anadolu'ya kadar uzan Selçuklular bu hususta pek muhafazakar davranmayarak İran merkezli İslamî gelenekleri ve ideolojiyi benimsemekte çekingen davranmamıştır.

İki devlet arasındaki bu fark birçok alanda kendini belli etmiştir. Selçukluların aksine Karahanlılar İslam'a geçtikten sonra Arapça ve Farsça gibi lisanlara ilgi duymalarına rağmen yazı dili olarak yine Göktürkler ve Eski Uygurlar tarafından kullanılan Eski Doğu Türkçesini kullanmakla kalmayıp Oğuzlar gibi okuma yazma bilmeyen diğer Türk kavimlerinin aksine Uygurlar gibi Türkçeye özgü bir yazı kullanmışlardır. Selçuklular ise Türkçeyi sadece günlük dil olarak muhafaza edip yazı dili olarak kullanmamıştır. Bu hususta

kullanılan unvanlar da göze çarpmakta olup Karahanlıların büyük ölçüde Göktürklerden beri süregelen hakan, han ve yabgu gibi unvanları kullanmakla kalmayıp hükümdar ve devlet erkanının bulunduğu statüye göre Kara, Buğra, Tavgaç gibi sembolik isimler alması gibi gelenekler de muhafaza edilmiştir. Öbür tarafta ise Selçukluların sultan ve melik gibi daha İslamî unvanlar kullandığı görülmektedir.

Belirtilmesi gereken bir diğer durum ise Selçukluların bu yönde ilerlemesinin en temel sebeplerinden birisi de bu hususta Karahanlılar ile mücadele edemeyecek konumda olduklarının farkında olmaları ile alakalıdır. Nitekim halihazırda Yedisu bölgesinde ikamet eden Karahanlılar her ne kadar Selçuklular gibi mütevazı kökenlere sahip olsalar bile eski hakanlarla aynı yerde meskun olmaları, İslam'a ihtida etmeleri ve başarılı seferlerde bulunmalarından ötürü Selçukluların neşet ettiği tarihlerde artık çoktan "hakan-ı kebir" olarak meşruiyetlerini sağlamışlardır. Öbür taraftan aynı dönemde Selçukluların daha düşük mertebede olan Yabgu unvanlı bir hükümdarın maiyetinden geldiklerinin bilinmesi nedeni ile Selçukluların hakanlık hususundan Karahanlı hanedanına meydan okuyamayacaklarının farkında oldukları ve netice olarak da Selçukoğullarının bu hususta daha pragmatik bir siyaset izlediği anlaşılmaktadır.

Her ne kadar bazı kaynaklarda Selçukluların da Afrasiyab kökenli olduğu söylene de Alp Er Tunga şeklinde Türkçe ismini muhafaza eden Karahanlılara kıyasla bu iddianın Selçuklu tarafında Karahanlıların iddiası kadar kuvvetli olmadığı görülmektedir. Nitekim Selçukluların siyasî ve askerî olarak daha kuvvetli bir devlet haline gelip Karahanlı Devletini vasal kılacak mertebeye erişmelerine rağmen bu hususta Karahanlılar ile rekabette pek ısrarcı olmadıkları gibi Melikşah ve Sencer örneklerinde görüldüğü üzere Karahanlılar ile aile bağları kurarak Karahanlı hükümdarlarının eski hakanların soyundan geldiklerini bizzat tanıdıkları anlaşılmaktadır. Mamafih Selçuklular ideolojik olarak İran-İslam geleneklerini benimseyerek Karahanlıların işgal ettiği alanlarda onlarla rekabet içine girmemişlerdir. Netice olarak Oğuz gruplarının hakan unvanını benimsemesi Selçuklu sonrası dönemde Oğuz kabileleri arasında Oğuz Kağan anlatılarının yaygınlaşıp bir meşruiyet aracına dönüşmesi ile gerçekleşmiştir.

4.3. KİTANLAR

Kitanların doğudan batıya gerçekleştirdikleri göç hareket artık Karahanlı Devletini tamamen sarsacak hadiselerin başında gelmektedir. Kitanlar dördüncü yüzyılda Mançurya bölgesinin güney batı ve Moğolistan bozkırlarının doğu kısımlarında meskun olan ve gelenekleri Türklere benzeyen konar-göçer bir

kavimdir.³⁹⁵ Kitanlar kökenleri itibarı ile Kay, Tatar ve Moğol kavimleri ile akraba bir halk olmakla birlikte onlarla akraba bir dil konuşmuşlardır. Nitekim Kitanların yine bahsi geçen kavimlerle akraba bir kavim olan Tuyuhun kavmi ile benzer dillere, yemeklere ve dine sahip olmaları Tibetli müelliflerin de dikkatini çekmiştir.³⁹⁶ Nitekim daha önce bahsi geçti üzere Tang Huiyao'da da Kitanlar Kaylar ile birlikte sınıflandırılmıştır.

Erken dönemlerde daha ziyade Türkler ve Çinliler arasında kalan ve göreceli olarak güçsüz bir kavim olan Kitanlar önemlerini onuncu yüzyılda kazanmışlardır. Nitekim Moğolistan merkezli Uygur Kağanlığı 840 yılında Uygurlar tarafından ilhak edilince bu bölgede bir hakimiyet boşluğu oluşmuş ve en nihayetinde Kitanlar onuncu yüzyılda Liao adlı devletlerini kurarak bu boşluğu doldurmuştur. Netice olarak Kitan devletlerinin tarihi kabaca iki safhaya ayrılabilir. Bunlardan birincisi 907-1125 tarihleri arasında Moğolistan bozkırları ve Çin'in kuzey bölgelerini hakimiyeti altına alan büyük Kitan devletiyken ikincisi ise Cürçen istilasının sonucunda bunların hakimiyetini reddedip batıya büyük bir göç hareketinin başlatılması ile burada kurulan ve 1124-1211 tarihleri arasında etkin olan Kara-Kıtay Devletidir.³⁹⁷

Kaşgarlı Mahmud verdiği listede orta Çin olarak adlandırdığı Kitanları Tangut ve Tavgaç arasına koymakta ve bunların kendilerine özgü dilleri olmasına rağmen bu ülkelerdeki yerleşiklerin Türkçeyi de iyi bildiğini ifade etmektedir.³⁹⁸ Bu hususta Kitan yöneticilerinin Türkçeye hakim olması Doğu Türk Devleti ve Uygur Devleti olan münasebetleri açısından makul görülmektedir. Nitekim sekizinci yüzyılda Kitanların Uygur Devletine tâbi olduğu görülmektedir.³⁹⁹ Mamafih Kitanların Türk diline olan hakimiyeti şaşırtıcı bir husus gibi gözükmemektedir. Öbür taraftan dokuzuncu yüzyılda Uygur kökenli Şyav uruğunun yönetici Kitan Yelü ailesi ile ittifak kurarak devletin hatun ailesi konumuna gelmesi Kitan Devletindeki Türkçe idarî terimleri ve diğer kültürel etkileri açıklamaktadır.⁴⁰⁰ Mamafih bu tarihlerde Kitanların üzerinde yoğun bir Türk-Uygur etkisi bulunmaktadır.

Büyük Kitan Devleti 907 yılında neşet etmiş olmasına rağmen yaklaşık iki yüz yıl kadar mevcudiyetini koruyabilmiştir. On ikinci yüzyılların başlarına gelindiğinde kendi tebaaları olan Cürçenler ile büyük bir harbe girmiş ve 1120 tarihinde devlet büyük merkezlerini Cürçenlere kaybetmekle kalmamış ve son

³⁹⁵ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, s. 56.

³⁹⁶ Venturi, "An Old Tibetan Document", s. 25.

³⁹⁷ Herbert Franke, "Kitan ve Cürçenler: Mançurya Ormanlarının Sakinleri", çev. İsenbike Togan, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s. 538.

³⁹⁸ Kashgarî, *Turkic Dialects I*, s. 83.

³⁹⁹ Xu Elina-Qian, *Historical Development of the Pre-Dynastic Khitan*, Helsinki: University of Helsinki, 2005, s. 202.

⁴⁰⁰ Franke, "Kitan ve Cürçenler", s. 542.

Kitan hükümdarı da beş yıl sonra ele geçirilmiştir.⁴⁰¹ Bu hadiselerin neticesinde Kitan Devleti yıkılarak Cürçen Devleti kurulmuş olup Kitan nüfusunun büyük çoğunluğu da Cürçen boyunduruğu altına girmiştir. Ancak Yelü Daşı isimli bir Kitan reisi bunu kabul etmeyerek 1124 tarihinde yaklaşık on bin kişi ile batıya göç ederek Tanrı Dağlarının kuzeydoğusuna yerleşmiştir.⁴⁰² Kitanların bu zümresi burada Kara-Kıtay Devletinin temellerini atmıştır.

Sonuç olarak Kitanlar ile artık Karahanlı Devletinin çöküşü başlamıştır. Üçüncü bölümde bahsi geçtiği üzere Balasagun merkezli Karahanlı hükümdarı artık ülkesini sürekli talan eden Karluk ve Kanglılar ile baş edemeyince Kitan hükümdarını ülkesine davet ederek netice olarak Balasagun Kara-Kıtay Devleti tarafından ilhak edilmiştir. Bununla da sınırlı kalmayan Kitanlar batıda Maverâünnehir taraflarındaki Karlukları da siyasî amaçları için kullanıp Karahanlı Devletinin batı kısmını da ilhak etmeyi başarmıştır. Nitekim 1141 senesinde gerçekleşen Katvan Savaşı'nda kurucu unsur olan Karlukların tamamen Kitan safında yer alması artık Karahanlı Devletinin içerisinde bulunan konar-göçer zümrelerin desteğini tamamen yitirdiğini göstermektedir. Nitekim Kaşgarlı döneminde Yedisu bölgesini Basmlı, Yabaku ve Çömül gibi işgalcilere karşı müdafaa eden dahilî konar-göçer zümrelerin artık bu dönemde bu işlevini yitirip tam tersi bir biçimde Karahanlı Devletinin ilhak edilmesi için bir aracı haline geldiği görülmektedir.

Tüm bunlara rağmen devlet içinde halen konar-göçerler üzerinde nüfuz sahibi hanedan mensuplarının da bulunduğu unutulmamalıdır. Nitekim Karahanlı Devleti Kitan döneminde mevcudiyetinin tamamen yitirmemiş ancak vasal statüsüne düşürülmüştür. Balasagun şehrinde meskun olan İlig Han'ın Kitanlar tarafından İlig Türkmen statüsüne düşürüldüğü bilinmektedir.⁴⁰³ Kayalığ merkezli bir vasal devleti statüsünde olan Karlukların başında Hakanî soylu birinin bulunması dikkat çekicidir. İslam kaynaklarında da Arslan Han olarak bilinen bu hanedan mensubunun da Kitan hükümdarı ile olan sıkıntılı münasebetlerinin akabinde Moğolların güçlenmesi ile Kitanlara karşı isyankar bir tavır sergilediği unutulmamalıdır.

4.4. MOĞOLLAR

Cengizli Moğollarının tarih sahnesine çıkışı Karahanlı Devletinin Yedisu bölgesindeki son kalıntılarının da sona ermesi ile sonuçlanmıştır. Kitan Devletine tâbi olarak Kayalığ şehrinde Karlukları yöneten Arslan Han ve yine aynı ada sahip oğlunun daha sonra Cengiz Han ile temaslar kurduğu bilinmekle birlikte benzer bir şekilde Almalığ merkezli Karlukların başındaki Bozar Han'ın da

⁴⁰¹ Franke, "Kitan ve Cürçenler", s. 549.

⁴⁰² Franke, "Kitan ve Cürçenler", s. 550.

⁴⁰³ Michal Biran, *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, s. 39.

Cengiz Han ile benzer ilişkiler kurmaya çalışması dikkate değerdir. Her iki Karluk zümresinin de Cengiz ile yakınlaşma çabasının kökenleri belki de Kara-Kıtay Devletinin Karahanlı Devletine paralel olarak yerleşikleşme sürecinde aranabilir. Ancak Moğolların ortaya çıkması beraberinde eski kabile kimliklerinin de yok olup yerlerine yenilerinin neşet etmesi ile sonuçlanmıştır. Her şeye rağmen Moğollar eski yönetici hanelere de saygı göstermiştir. Nitekim Bozar Han vefat edince Moğol yönetimi yerine oğullarını atamıştır.

SONUÇ

Karahanlı Devleti konar-göçer yapıda neşet eden bir devlet olup bu yapıyı uzun bir zaman sürdürmüştür. Dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan devlet konar-göçer yaşam için oldukça elverişli olan Yedisu bölgesinde kurulmuştur. Bu bölge halihazırda Saka, Yüe-chih, Vusun gibi konar-göçer halklar haricinde Hun, Göktürk, Türgeş gibi devletlere de merkez olmuştur. Nitekim Karahanlı bölgeleri içinde konar-göçer yaşamın en yoğun olarak icra edildiği yer olmakla birlikte Talas, Çu ve İli gibi önemli nehirlerle de sahip bir bölgedir. Yedisu ve Balasagun devlet için önemli merkezler olmalarına rağmen on birinci yüzyıla gelindiğinde karşımıza daha farklı bir manzara çıkmaya başlamaktadır. Bu dönemde Karahanlı Devleti Maverâünnehir ve Tarım Havzası gibi yerleşik unsurların daha yoğun olduğu bölgelere hudutlarını genişletmiştir. Bu bölgeler devlete yeni fırsatlar sunmuştur. Birincisi Maverâünnehir ve Tarım Havzasının ilhakı beraberinde büyük bir yerleşik nüfusu beraberinde getirmiştir. İkincisi ise her iki bölgede İpek Yolu üzerinde olmakla beraber bu yol üzerinde ticaret ve kervan kültürüne sahip bir nüfusta yaşamaktadır. Bu gelişmeler Karahanlı Devleti içerisinde konar-göçer ve yerleşik zümrelerin bir arada var olması anlamına gelmekle birlikte hakanların bu iki zıt tebaa arasında dengeli bir siyaset izlemesi gereğini de beraberinde getirmiştir.

Karahanlılar bu tarımcı ve tacir yerleşik bölgeleri devlete entegre ederken bir yandan da İslamî kültürün etkisini daha da hissettirmesi sonucunda daha da yerleşik kültürü benimsemeye başlamış ve kentleşme süreci büyük hız kazanmıştır. Yerleşikleşme ve kentleşme de doğal olarak konar-göçerler tarafından kullanılan otlak alanların azalması anlamına gelmektedir. Bu sürecin konar-göçer taifeler arasında hoşnutsuzluğa yol açtığına dair bir şüphe bulunmamaktadır. Nitekim buradaki bir diğer husus ise bu süreç işlerken devletle birlikte zenginleşen Karluk gibi konar-göçer zümrelerinin de hayvan sürülerinin artması neticesidir. Yerleşikleşme ile eş zamanlı olarak hayvan sayısının artması da en nihayetinde yerleşik ve konar-göçer zümreler arasında ihtilaflara yol açmış olması kaçınılmaz gözükmektedir. Hakanî yöneticilerinin de bu yerleşikleşme sürecinin bir parçası olması muhtemelen kurucu unsur olan konar-göçer zümreleri hoşnutsuz etmiştir. Nitekim devletin bazı zümreleri yerleşik hayata zorlaması ve gerekirse uyulmadığı takdirde bu kabileleri sürgün etmesi buna işaret etmektedir.

Öbür taraftan Selçuklar ve onların yanında Oğuzların Maverâünnehir'e girmesi bu gerginlikleri daha da yükseltmiş gibi gözükmektedir. Karahanlı Devletinin Selçuklu Oğuzları ile yakın münasebetler kurması kendi unsurlarına yabancılaşması anlamına gelmekteydi. Nitekim Oğuz kabilelerinin bu bölgede önem kazanması Karlukları rahatsız etmiş gibi gözükmektedir. Çünkü yerleşikleşen devlet ve yerleşik nüfus ile halihazırda gerginlikler yaşarken bir de

kendileri gibi konar-göçer Oğuz kabileleri ile otlaklar için rekabet etme zorunluluğu Karlukları iyice devlete karşı nahoş kılmıştır. Nitekim Karahanlıların da bir süre sonra Oğuzları paralı askerler olarak işe alması yönetici zümrenin onları Karluklara karşı bir alternatif olarak gördüğüne işaret etmektedir. Mamafih bu hadiseler neticesinde Karlukların Karahanlı Devleti ile arası iyice açılmıştır. Bu dönemden sonra artık Karlukların sürekli olarak Karahanlı Devletine isyankar ve düşmanca bir tavır takındığını görmekle beraber artık bunların Karahanlı yörüngesinden çıkarak bölgeye yeni gelen Kitanlara ilişkiler içine girdikleri görülmektedir. Ancak Karlukların Kitan saflarına geçmesi özünde siyasî bir tercihten ziyade en basit formunda konar-göçerlik ile yerleşiklik arasındaki bir mücadele olarak görülmelidir. Nitekim benzer hadiseler diğer Türk devletlerinde de görülmektedir.

Sonuç olarak Karahanlı Devleti içerisindeki konar-göçer zümreler kurucu unsuru oldukları yerleşik devlete yabancılaşmıştır. Konar-göçerlerin devlete daha entegre olduğu dönemde bunların Yedisu bölgesini Basmlı, Yabaku ve Çömül gibi dışarıdan gelen haricî konar-göçerlere karşı muhafaza ettiği görülmekte olup Kitanların geldiği çöküş döneminde Karlukların tam tersine dışarıdan gelen istilacılara katıldığı görülmektedir. Benzer bir şekilde Kitan döneminde de Kayalığ ve Almalığ Karluklarının aynı tavrı Kitanlara göstermesi Kitan Devletinin de öncülleri olan Karahanlı Devleti gibi bir yerleşikleşme sürecine girdiğini ve Karlukların çareyi tekrar dışarıdaki konar-göçerler de aradığına işaret etmektedir. Nitekim bu dönemin de haricî konar-göçerleri de Cengizli Moğolları olup her iki Karluk tairesi de Kitanlara karşı Moğollarla gönüllü olarak münasebetler kurmuştur. Moğol döneminden sonra da eski kimliklerin kaybolması ile Karluklar tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Netice olarak bakıldığında Karahanlı Devleti bahsi geçen süreçler içerisinde sosyo-kültürel bir değişim sürecine girmiştir. Nitekim Kutadgu Bilig’de kut inancının devam etmesine rağmen kutun sürekli geçici ve dönecek bir kimlikle anılması artık yeni bir toplum düzeninin inşa edildiğini göstermektedir. Çünkü burada artık karizmatik bir hükümdar figürü etrafında toplanan konar-göçerlerin çağının sona erdiği ve bunun yerine daha akılcı ve merkeziyetçi bir devlet anlayışının hakimiyet kazandığı ortaya çıkmaktadır. Mamafih Yusuf Has Hacib’in eserinde konar-göçer yapıdan yerleşik düzene geçişin edebî bir yansıması görülmektedir. Ancak bu yansıma detaylı bir anlatımdan ziyade dağınık bilgi kırıntıları üzerinden ortaya çıktığı için eser bu hususta tatmin edici değildir. Sonuç olarak bu araştırmada ortaya konulan bütün bulgular Karahanlı Devletinin çöküş sürecinin dışarıdan gelen haricî tehlikelerden ziyade konar-göçer yapıda inşa edilen içtimaî sistemin zaman içinde bozulması ile olan ilişkisine işaret etmektedir. Nitekim bu sosyo-kültürel değişimin getirdiği hadiseler zinciri Karahanlı devri sonrasındaki başka konar-göçer Türk devletlerinin tarihî süreçlerine de ışık tutmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Abazov, Rafis. *Orta Asya'nın Muhtasar Tarih Atlası*. Çeviren Yayha Kemal Taştan. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- Ağar, Murat. «Kazvinî'nin Asâr'ında Türk Coğrafyası.» *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2022: 105-140.
- Aydemir, Hakan. «The Reconstruction of The Name Yuezhi 月氏 / 月支.» *International Journal of Old Uyghur Studies* 1, no. 2 (2019): 249-82.
- Aydemir, Hakan. *Türk Tarihinin Kaynakları Olarak Eski Türk Boy Adları – Kökenbilgisel Bir İnceleme 1. Cilt*. Çanakkale: Paradigma Akademik, 2021.
- Aynakulova, Gülnisa. «IX-XII. Yüzyıllarda Fergana'da Yerleşmiş Türk Boyları.» *BELLETEN*, 2013: 833-848.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları, 2010.
- Bang, W., ve G. R. Rahmeti. *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basımevi, 1936.
- Barfield, Thomas J. *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. Cambridge: Blackwell Publishers, 1992.
- Barthold, V. V. *Orta Asya Türk Tarihi*. Çeviren Hüseyin Dağ. İstanbul: Divan Kitap, 2021.
- Barthold, Wilhelm. *Türkistan Halklarının Tarihi*. Çeviren Gülnisa Aynakulova. Ankara: Astana Yayınları, 2018.
- Biran, Michal. *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Bokovenko, Nikolai A. «History of Studies and the Main Problems in the Archaeology of Southern Siberia During the Scythian Period.» *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* içinde, düzenleyen: Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashilov ve Leonid T. Yablonsky, 255-263. Berkeley: Zinat Press, 1995.
- Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989.
- Bregel, Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*. Lieden: Brill, 2003.
- Can, Reyhan Rafet. «Wakhan Koridoru'nda (Afganistan) Pamir Kırgızlarının Yaşam Biçimi, Mevcut Durumu ve Sorunları.» *Bilig*, no. 108 (2024): 83-111.

- Can, Yılmaz. *Anadolu Öncesi Türk Kenti*. Cilt III, *Türkler içinde*, düzenleyen: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, 150-161. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Chavannes, Edouard. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. Çeviren Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları, 2013.
- Cüveynî. *Tarih-i Cihan Güşa*. Çeviren Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- de Guignes, Joseph. *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi I*. Çeviren Hüseyin Cahit Yalçın. İstanbul: Ötüken, 2018.
- de la Vaissière, Étienne. *Sogdian Traders*. Çeviren James Ward. Leiden: Brill, 2005.
- Di Cosmo, Nicola. *Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Di Cosmo, Nicola. «Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History.» *The Journal of Asian Studies* 53, no. 4 (1994): 1092-1126.
- Duturaeva, Dilnoza. *Qarakhanid Roads to China: A History of Sino-Turkic Relations*. Leiden: Brill, 2022.
- Eberhard, Wolfram. *Çin'in Şimal Komşuları*. Çeviren Nimet Uluğtuğ. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Ebn Haukal. *The Oriental Geography of Ebn Haukal: An Arabian Traveller of the Tenth Century*. Çeviren William Ouseley. London: Oriental Translation Fund, 1800.
- Ecsedy, Ildiko. «A Contribution to the History of Karlucs in the T'ang Period.» *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 34, no. 3 (1980): 23-37.
- Elina-Qian, Xu. *Historical Development of the Pre-Dynastic Khitan*. Helsinki: University of Helsinki, 2005.
- Esin, Emel. *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.
- Fa-Hien. *A Record of Buddhistic Kingdoms: Being an Account by the Chinese Monk Fâ-Hien of His Travels in India and Ceylon (A.D. 399-414) in Search of the Buddhist Books of Discipline*. Çeviren James Legge. New York: Paragon Book Reprint Corp., 1965.
- Fedorov, Michael. «Qarākhānid Coins as a Source for the History of Barskhān.» *The Numismatic Chronicle* (1966-) 169 (2009): 269-286.

- Franke, Herbert. «Kitan ve Çürçenler: Mançurya Ormanlarının Sakinleri.» *Erken İç Asya Tarihi* içinde, düzenleyen: Denis Sinor, çeviren İsenbike Togan, 537-568. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Frye, Richard N. *The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton: Markus Wiener Publishers, 1998.
- Gass, Anton. «Early Iron Age Burials in Southeastern Zhetysay: The Geoarchaeological Evidence.» *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 39, no. 3 (2011): 57-69.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Golden, Peter B. «Cumanica IV: The tribes of the Cuman-Qıpçaqs.» *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 9 (1995): 99-122.
- Golden, Peter B. «Cumanica V: The Basmıls and Qıpçaqs.» *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 15 (2006): 13-42.
- Golden, Peter B. *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çeviren Osman Karatay. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018.
- Grousset, Rene. *Stepler İmparatorluğu: Attilâ, Cengiz Han, Timur*. Çeviren Halil İncelik. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Gündüz, Tufan. *Dede Korkut Destanları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.
- Hunkan, Ömer Soner. *İpek Yolu'nun Muhafızları: Bozkırlardan Kentlere Türk Hakanlığı Ordusu (Karahanlılar)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2019.
- Hunkan, Ömer Soner. «Moğol İstilas Arifesinde İslâm'ın Doğu Sınırı: Karluk Meselesi.» *Prof. Dr. Özkan İzgi'ye Armağan* içinde, düzenleyen: Bahaeddin Yediyıldız ve Mehmet Öz, 251-260. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Hunkan, Ömer Soner. *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*. İstanbul: Paradigma Akademi, 2015.
- İbn Fadlan, Ahmed. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Çeviren Mehmet Şayir. İstanbul: Selenge Yayınları, 2022.
- İbn Hurdazbih. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- İbn Rüsteh. *el-A'lâku'n-Nefise (Dünya Coğrafyası)*. Çeviren Ali Fuat Eker. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- İbnü'l-Esîr. *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi X*. Çeviren Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.

- İbnü'l-Esîr. *El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi XI*. Çeviren Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.
- Karahan, Akartürk. «Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyordu?» *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi* 3, no. 2 (2014): 13-28.
- Kaya, Mehmet Levent, çev. *Moğolların Gizli Tarihçesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Khazanov, Anatoly Mihayloviç. *Göçebe ve Dış Dünya*. Çeviren Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2015.
- Kirilen, Gürhan. «Tang Huiyao'da Atlar Bölümü.» *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, no. 37 (2022): 7-47.
- Le Strange, Guy. *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia, from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. London: Frank Cass & Co., 1966.
- Liu, Mau-Tsai. *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çeviren Ersel Kayaoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları, 2011.
- Mahmûd al-Kashgarî. *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk)*. Çeviren Robert Dankoff ve James Kelly. Cilt I. III cilt. Harvard: Harvard University Press, 1982.
- Mahmûd al-Kashgarî. *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk)*. Çeviren Robert Dankoff ve James Kelly. Cilt II. III cilt. Harvard: Harvard University Press, 1984.
- Mahmûd Kâşgarlı. *Divânü Lügâti't-Türk*. Çeviren Seçkin Erdi ve Serap Tuğba Yurteser. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Maksudov, Farhad. «Batı Türkistanda Karahanlı Kentlerinin Gelişimi Üzerine.» *IBB International Refereed Academic Social Sciences Journal* 3, no. 5 (2012): 338-351.
- Marshak, Boris Ilich, ve Numan Negmatovich Negmatov. *Sogdiana*. Cilt III, *History of Civilization of Central Asia: The Cross-Roads of Civilizations AD 250 to 750* içinde, düzenleyen: Boris A. Litvinsky, 233-80. Paris: UNESCO Publishing, 1996.
- Martínez, Arsenio P. «Gardîzî's Two Chapters on the Turks.» *Archivum Eurasiae Medii Aevi* II (1982): 109-217.
- Marvazî. *Sharaf Al-Zamân Tâhir Marvazî on China, the Turks and India*. Çeviren V. Minorsky. London: The Royal Asiatic Society, 1942.

- Mercânî, Şehâbeddin. *Satuk Buğra Han ve Oğulları (921-1212)*. Çeviren Ömer Soner Hunkan. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2020.
- Mesudî. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf (Dünya Coğrafyası ve Tarihi)*. Çeviren Mithat Eser. Ankara: Ankara Okul Yayınları, 2020.
- Mesudî. *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. Çeviren Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2004.
- Millward, James A. *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang*. London: Hurst Publishers, 2021.
- Minorsky, V., çev. *Hudud al-'Alam: The Regions of the World – A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.* London: Luzac & Company, 1970.
- Necef, Ekber N. *Karahanlılar*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2005.
- Nizâmü'l-Mülk. *Siyâset-nâme*. Çeviren Mehmet Altay Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Oda, Juten. «Hangisi Karahanlıların Kökeni; Uygurlar Mı Yoksa Karluklar Mı?» *Türkler Ansiklopedisi Cilt 2* içinde, düzenleyen: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, 445-452. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özgüdenli, Osman G. *Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2018.
- Roux, Jean-Paul. *Türklerin Tarihi: Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*. Çeviren Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2016.
- Salman, Hüseyin. «Karluk Devleti'nin Kuruluş Tarihi Meselesi.» *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1, no. 1 (2014): 1-7.
- Salman, Hüseyin. «Karluklar.» Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1973.
- Schafer, Edward Hetzel. *Semerikand'ın Altın Şeftalileri: Göktürkler ve Uygurlar Döneminde Uluslararası Ticaret*. Çeviren Serkan Acar. İstanbul: Selenge Yayınları, 2020.
- Stavisky, Boris Ya. *İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi*. Cilt III, *Türkler* içinde, düzenleyen: Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, çeviren Mehmet Tezcan, 222-233. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Sümer, Faruk. *Eski Türkler'de Şehircilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1984.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972.
- Taşagıl, Ahmet. *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M. Ö. III- M. S. X. Asır)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Taşagıl, Ahmet. *Gök-Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

- Taşağıl, Ahmet. *Uygurlar: 840'tan Önce*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021.
- Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi, 1998.
- Thomas, David S. G. «Arid Environments: Their Nature and Extent.» *Arid Zone Geomorphology: Process, Form and Change in Drylands* içinde, düzenleyen: David S. G. Thomas, 3-16. Chichester: John Wiley and Sons Inc., 2011.
- Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi Cilt 1*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Togan, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlili*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1982.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Türkmen, İlker. *Göçebe ve Kent Kültürünün Etkileşimine Bir Örnek Olarak 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Fergana Vadisi*. Cilt IV, XIX. *Türk Tarih Kongresi* içinde, düzenleyen: Abdullah Kaymak, Selin Eren, Semiha Nurdan, Kübra Güney ve Muhammed Özler, 373-386. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2024.
- Venturi, Federica. «An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation.» *Journal of Asian History* 42, no. 1 (2008): 1-35.
- Xuanzang. *The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions*. Çeviren Li Rongxi. Moraga, CA: BDK America, 2016.
- Ya'kubî. *Ülkeler Kitabı*. Çeviren Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2002.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. Çeviren Reşid Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.